

Галина Білавич, Вікторія Вацеба

**ЯК ФОРМУВАТИ
МОВЛЕННЄВИЙ ЕТИКЕТ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ?**

Галина Білавич, Вікторія Вацеба

**ЯК ФОРМУВАТИ МОВЛЕННЄВИЙ ЕТИКЕТ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ?**

Навчальний посібник

Івано-Франківськ - 2020

Рекомендовано до друку Вченою радою Педагогічного факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол №8 від 29 серпня 2019 року).

Рецензенти:

Н.М. Благун, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки початкової освіти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

І. М. Гуменюк, кандидат філологічних наук, доцент кафедри педагогіки початкової освіти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Білавич Г., Вацеба В. Як формувати мовленнєвий етикет молодших школярів?
Навчальний посібник. Івано-Франківськ, 2020. 160 с.

Книга присвячена мовленнєвій культурі молодшого школяра, зокрема мовленнєвому етикету. Окреслено методику формування мовленнєвого етикету молодших школярів на уроках української мови, літературного читання та в позаурочній діяльності, перевірено її ефективність, висвітлено досвід діяльності НМЦ «Університет обдарованої дитини», що діє при ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», у цій царині.

Призначено для молодших школярів, студентів вищих навчальних закладів, учителів, усіх, хто цікавиться культурою українського мовлення.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5-9
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ УСНОГО МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА	
1.1 Науково-методичні засади формування мовленнєвої культури особистості.....	10-26
1.2 Педагогічні умови формування мовленнєвого етикету молодших школярів.....	26-37
1.3 Регіональні особливості мовленнєвого етикету.....	37-49
Висновки до першого розділу.....	49-52
РОЗДІЛ II. ДОСЛІДНИЦЬКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОЗРОБКА ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕТИКЕТУ МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	
2.1 Проблема формування мовленнєвого етикету молодших школярів: практичний аспект.....	53-61
2.2 Методика роботи над формуванням мовленнєвого етикету учнів третього класу.....	61-76
2.3 Дослідницько-пошукова робота щодо вдосконалення вмінь етикетного мовлення третьокласників.....	76-90
2.4 Зміст роботи щодо формування мовленнєвого етикету учнів третього класу у процесі позаурочної діяльності.....	90-93
2.5 Результати експериментального дослідження.....	93-100
Висновки до другого розділу	100-104
ВИСНОВКИ.....	105-112
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	113-120
ДОДАТКИ.....	121-160

ВСТУП

Науковці справедливо називають мовленнєвий етикет культурним обличчям нації, адже він утілює типові риси мовної поведінки людини в усіх життєвих ситуаціях. Український мовленнєвий етикет сконцентрував давні усталені традиції, звичаєві приписи українства. Це своєрідна універсальна та водночас унікальна модель мовної діяльності українського народу. Вона знаходить вияв у системі стійких мовних виразів. Відтак знання цієї системи кваліфікуємо як своєрідний індикатор духовної зрілості українства, а ігнорування законів мовленнєвого етикету, вважаємо, це ознака глибоких корозійних процесів, які сьогодні дедалі виразніше простежуються в молодіжному середовищі.

Українському мовленнєвому етикетові притаманна неординарність, оскільки він виник на власному національному ґрунті та пройнятий духом європеїзму. Він віддзеркалює лагідну вдачу українців, схильність до толерантності, коректності в людських взаєминах, шляхетність у мовній поведінці, відповідно зневагу до брутальності. Не випадково українська етикетна мова (мовленнєвий етикет) засвідчує великий арсенал засобів гречності та ввічливості у спілкуванні: слова вітання, прощання, звертання, подяки, прохання, відмови, поздоровлення, вибачення, побажання, запрошення, похвали тощо.

Володіння культурою мовлення – нагальна педагогічна проблема сьогодення. Основний документ – Конституція України – регламентує оволодіння українською мовою: кожен громадянин України незалежно від національності зобов'язаний

знати й поважати державну мову, уміти спілкуватися нею, дотримуючись культури мовлення з її невід'ємним складником - мовленнєвим етикетом [96, с.12]. Порушена в назві роботи наукова проблема знайшла висвітлення в державних документах про освіту. Так, у Національній доктрині розвитку освіти з-поміж пріоритетних напрямів державної політики визначено “розширення україномовного освітнього простору”, “збереження та збагачення українських культурно-історичних традицій, виховання шанобливого ставлення до національних святинь, української мови” [96, с. 15]. У Концепції мовної освіти 12-річної школи, Державних стандартах змісту освіти [46; 47] та чинній програмі для учнів 1–4 класів [76] визначено пріоритети навчання української мови і розвитку мовлення школярів, засоби педагогічної комунікації (зміст, прийоми, методи викладання), технології засвоєння освітнього змісту тощо.

Проблему формування мовної особистості в лінгвокультурології та мовознавстві досліджували В.Бадер, Т. Донченко, С. Єрмоленко, В. Карасик, В. Кононенко, Л. Мацько, Л. Струганець та інші. Питання мовленнєвого спілкування дітей дошкільного віку висвітлено в наукових працях А. Богуш, Т. Котик, Н. Луцан та ін.; дидактичні аспекти викладання мови в початковій школі – Г. Білавич, М. Вашуленко, М, Оліяр, О. Савченко та ін.; етнологічні аспекти вивчення української мови – Р. Дружиненко, Т. Симоненко, В. Федоренко та ін.

Культура мовлення – це органічний складник загальної культури особистості, що є одним із найважливіших показників цивілізованості суспільства загалом та мовної компетенції

молодшого школяра зокрема. Цей процес опанування мовленнєвою культурою є доволі складним та тісно пов'язаний зі здобуттям навичок грамотно комунікувати, писати, точно висловлювати думку, активно використовувати мовні знання, грамотно застосовувати їх. Іншими словами, він включає усне та писемне мовлення.

Ситуація з мовленнєвим етикетом в учнівському середовищі ускладнюється ще й у зв'язку з тим, що нині дедалі частіше простежуємо явища сленгу у спілкуванні школярів, просторічні, часто брутальні слова, іноді грубі та лайливі вислови можемо почути з-поміж учнівства. Тому завдання педагогів – зупинити цей процес, натомість відродити традиції українського мовленнєвого етикету, зокрема галицької етикетної мови, у шкільній практиці, узвичаїти призабуті за радянської доби мовленнєві етикетні формули та відкинути перейняте чуже, брутальне.

За різних часів учені робили спроби обґрунтувати неповторність лексичного складу й семантики окремої мови. Нині в сучасній науці «культурномовний» напрям репрезентують учені-мовознавці та педагоги Н.Бабич [3-7], Г. Білавич [29-30], Н. Благун [42], Д.Гринчишин [43], Т. Грищенко [44], А.Капелюшний [43], О.Пономарів [81], О.Сербенська [43], М.Стельмахович [89-90], В.Сульниченко [93], З.Терлак [43], О.Хмелевська [98], ін., які розглядають мову в системному аспекті. Зазначені автори переконливо доводять, що досконале володіння культурою мовлення гарантує спеціалістові будь-якого фаху відчутний успіх у будь-якій діяльності, порушують у

своїх працях серйозну і складну проблему росіянізмів у мовленні українців, акцентують на формуванні мовного етикету особистості.

Таким чином, у сучасній освітній теорії і практиці утвердилася суперечність: з одного боку, навчальна програма з української мови для кожного класу орієнтовано визначила коло умінь і навичок та звичок, які стосуються мовленнєвої поведінки молодшого школяра, з іншого – у практиці простежуємо низький рівень володіння мовленнєвим етикетом учнів (що підтвердило наше дослідження).

Таку ситуацію кваліфікуємо як критичну, позаяк саме в початкових класах закладаються основи ввічливої мовної поведінки, прищеплюються добрі манери. Якщо елементарні норми етики мовлення не закладені дітям змалечку, відтак доведеться усувати це упущення з великими труднощами. Тому якщо методично обґрунтовано використовувати на уроках української мови та в процесі гурткової роботи з української мови систему вправ і завдань, а також актуалізувати знання про мовленнєвий етикет у позаурочній діяльності (у процесі роботи гуртка «Будьмо ввічливими»), то можна сформувати в молодших школярів мовленнєвий етикет.

РОЗДІЛ 1.

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ УСНОГО МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

1.1 Науково-методичні засади формування мовленнєвої культури особистості

Попри, здавалося б на перший погляд, вивченість у науці проблеми мовленнєвого етикету, насправді питання формування мовленнєвого етикету особистості є відкритим для дискусії. Насамперед зазначимо, що визначення сутності мовленнєвого етикету як складника мовленнєвої культури молодшого школяра як педагогічного явища зумовило виявлення базових характеристик і функцій, які дозволять досліджувати мовленнєвий етикет на різних рівнях. Труднощі визначення специфіки мовленнєвої культури загалом та мовленнєвого етикету зокрема зумовлені тим, що сама особистість учня включена в різнорівневу мовну культуру, живе і діє в ній (з-поміж чинників, які впливають на цей процес, - мовна культура сім'ї, соціального оточення, однолітків, шкільного соціуму, національні традиції тощо). Отже, функціонування складної системи «мовленнєвий етикет молодшого школяра» розглядається в межах мовної діяльності.

Мовна культура - інтегральне особистісне утворення, що відбиває здатність людини використовувати знакову (мовну і невербальну) систему задля встановлення загальнокультурної

комунікації. Мовну культуру молодших школярів можна розглядати як: систему цінностей-регуляторів мовленнєвої поведінки; як спосіб, інструмент культурно-пізнавальної діяльності; як концентроване вираження особистості дитини (самоствердження самовираження).

Мовна культура - це частина загальної культури особистості, у якій відображена мовна компетенція - основа моральної та естетичної культури людини. Окрім цього, у цій складній системі, наче у вузлі, сплетені численні особистісно-психічні процеси: мова, мислення, уява, сприйняття, воля. Мовна культура школяра обов'язково включає мотиви, потреби та установки культурно-мовної діяльності, а також систему ціннісних орієнтацій, які опосередковують, і спрямовують мовну активність, мовну діяльність дитини. Специфіка мовної поведінки пов'язана з рольовим поведінкою дитини. Кожна дитина постійно вибирає той чи інший мовний стиль, манеру мовної поведінки.

Результати аналізу психолого-педагогічної, лінгвістичної та методичної літератури уможливлють виокремити такі критерії сформованості мовної культури школярів: володіння мовленнєвим етикетом (знання формул мовного етикету володіння навичками перемикання мовного коду за умови того чи іншого рольового мовної поведінки, контекстуальних особливостей спілкування, доречності мовлення; мовна активність (прагнення до мовного самовираження, наявність власних виразних мовних засобів, що відображають унікальність, неоднозначність самої особистості школяра);

гуманістична спрямованість мовної поведінки (толерантність, повага до думки іншого).

Критерії носять прогностичний характер, виступають основою для діагностики і корекції сформованості мовної культури. Всі дослідники проблем мовної культури людини підкреслюють ритуалізований характер використання чималої кількості мовних одиниць, які насамперед відображають соціальну інформацію.

Важливо зазначити, що українські вчені мають вагомий напрацювання в галузі дослідження цієї проблеми. Загалом вони пов'язують мовленнєвий етикет з мовленнєвою культурою, яка є своєрідною цілісністю із культурно-інформаційною пам'яттю, яка за теперішніх умов пострадянського простору повинна ввімкнути свої «природні компенсаторні механізми і терміново надолужити те, що було втрачено упродовж десятиліть засилля російської мови в Україні» [90, с.21]. Уважаємо, що до таких мовно-гуманістичних засобів, які водночас можуть стати тим культурним імунітетом, який захистив би свідомих носіїв української мови від чужомовних невдалих мовних покручів, анормативів, можна сміливо віднести український мовленнєвий етикет. Його коріння, як покажемо далі в підрозділі 1.3, глибоко національні.

Другою ключовою тезою нашої концепції дослідження є те, що мовленнєвий етикет співвідносимо з функціонуванням української мови як державної. Слушно зауважував із цього приводу ще на зорі відродження незалежності України академік Мирослав Стельмахович: «Кожен громадянин України,

незалежно від національності, зобов'язаний знати й поважати державну мову, вміти спілкуватися нею, дотримуючись культури мовлення, з її невід'ємним складником - мовленнєвим етикетом» [90, с.20].

Наступною ключовою концептуальною тезою у контексті нашого дослідження є те, що ця наукова проблема має міждисциплінарний характер. Проблема мовленнєвого етикету є предметом наукових студій не тільки педагогіки, а й теоретичної лінгвістики, психолінгвістики, соціолінгвістики, етнолінгвістики, паралінгвістики, стилістики. Отже, ідеться про комплексний підхід до вивчення порушеної проблеми, який передбачає врахування даних низки галузей знань, дає можливість інноваційно розглянути складну систему стійких формул комунікування, яку науковці позначають терміном «мовний етикет».

За результатами вивчення джерельної бази з теми магістерського дослідження можна зробити декілька проміжних висновків: по-перше, проблема культури мовлення особистості була предметом вивчення не тільки видатних педагогів-класиків (О.Духнович, Я.Коменський, М.Корф, А. Макаренко, В.Острогорський, Й.Песталоцці, С.Русова, В. Сухомлинський, К.Ушинський та ін., а й сучасних учених, чії творчі надбання вимірюються десятками тематичних праць, з-поміж педагогічна спадщина двох видатних педагогів сучасності – В.Сухомлинського (яка доволі добре вивчена) та М. Стельмаховича, яка ще потребує докладного вивчення. Відтак різні аспекти формування мовленнєвого етикету як складника

мовленнєвої культури учнів початкової школи знайшли своє відображення в надбаннях українських учених-методистів. Так, питання мовленнєвої особистості загалом розробляли Г.Білавич, А. Богуш, Н. Благун, М.Вашуленко, О.Горошкіна, С.Єрмоленко, Т. Котик, Н. Луцан, Л.Мацько, М. Оліяр, Л.Паламар, Г.Сагач та ін.; мовленнєвої культури в системі культури особистості (Н. Бабич, Г. Білавич, Л.Мацько, М.Пентилюк та ін.); мовного етикету, національних аспектів мовленнєвого етикету - Н.Формановська, С.Богдан, Я.Радевич-Винницький, Є.Чак, М.Стельмахович та ін.; місце риторико-мовленнєвої компетентності в педагогічній діяльності вчителів загальноосвітніх шкіл різного типу вивчали М.Вашуленко, І.Зязюн, А.Капська, М. Оліяр, М.Пентилюк, Г.Сагач та ін; лінгводидактичні та методичні аспекти відображені в дослідженнях А.Богуш, М.Вашуленка, Л.Варзацької, Т.Котик, М.Пентилюк, О.Савченко, а психологічні аспекти порушеної проблеми розкрито у працях Б.Бадмаєва, М.Жинкіна, О.Леонтєва, С.Карпова та ін.

По-друге, за результатами аналізу джерельної бази нашого дослідження можемо виокремити низку проблемно-пошукових аспектів у вивченні питання мовленнєвого етикету: насамперед визначення предметного поля мовленнєвого етикету, визначення його одиниць, ключових дефініцій, окреслення синонімії окремих термінів тощо.

По-третє, аналіз широкого наукового дискурсу проблеми формування мовленнєвого етикету молодших школярів уможливив окреслити важливий висновок, про який не йдеться в

дослідженнях сучасних українських науковців, які займаються цією проблемою: нині вчені, методисти, педагоги не тільки з України, а й Росії активно вивчають напрацювання українських учених (М.Стельмахович, В.Сухомлинський, Я. Радевич-Винницький, Є. Чак та ін.), цитують праці авторитетних дослідників і підносять як нагальну проблему формування мовленнєвого етикету молодшого школяра. Усе це засвідчує про те, що порушена в назві наукової праці проблема є на часі.

Особливістю правил мовної культури є те, що ми їх майже не помічаємо, оскільки нам вони звичні. Помітним стає якраз порушення цих правил. Тому абсолютно зрозуміло, що більшість дослідників у структуру мовної культури включають мовний (мовленнєвий) етикет (Н. Богуславська, Т.Ладиженська, Я. Радевич-Винницький, М.Стельмахович, Н.Формановська, Є.Чак та ін.). Л.Барановська розглядає мовний етикет як етичний аспект культури мовлення. М.Стельмахович відзначав, що «під мовним етикетом розуміємо встановлені норми поведінки мовців, правила ввічливості при спілкуванні» [88, с.34]. Я.Радевич-Винницький, Н. Формановська зазначають, що мовленнєвий етикет - це сукупність словесних форм ввічливості, прийнятих у певному колі людей, в певному суспільстві, в певній країні [37, с.8; 97].

Мовленнєвий етикет - це застосування мовного етикету в конкретних актах спілкування [20, с.8], система стійких форм спілкування, визначена суспільством для мовного контакту співрозмовників, взаємин в офіційній і неофіційній обстановці, вибір висловлювання саме для конкретної ситуації і для

конкретного співрозмовника. В основі його – дотримання принципу коректності, доброзичливих стосунків між людьми.

Важливою концептуальною засадою нашого дослідження є твердження про національну природу мовленнєвого етикету, позаяк основні його положення ґрунтуються на етнокультурних традиціях комунікативної практики певного етносу, які спрямовані на дотримання правил національно-специфічного мовної поведінки, вони мають регулятивний характер, відрізняються стійкістю використання [39, с. 20]. За таких умов мовленнєвий етикет має динамічний трансформаційний характер, він видозмінюється та зумовлений соціокультурними та історичними чинниками. Отож історико-культурні умови та соціокультурні особливості розвитку суспільства загалом та людини зокрема призводять до певних трансформацій в мовній культурі. До прикладу, нині в українських родинах найпоширенішим є звертання до батьків на «Ти», замість традиційного шанобливого «Ви». Українському мовленнєвому етикету властиве також і звернення на ім'я та по батькові, яке не відповідає європейським традиціям. На Заході України (навіть у навчальних закладах, до прикладу, у приватних освітніх закладах, як-то: Католицька школа імені святого Василя Великого, побутує звертання до вчителів, працівників, загалом дорослих – «пані Софіє», «пані вчителько» та ін.).

Мотивація до володіння мовленнєвий етикетом виникає у дітей, окрім іншого, за наявності емоцій, пов'язаних з яскравими враженнями, інтересом до тієї чи іншої мовної діяльності. Отже, потреба спілкування - це перша умова мовного розвитку.

Водночас спілкування можливе тільки за допомогою загальнозрозумілих знаків, тобто слів, їх поєднань, різних мовленнєвих зворотів. Отже, дітям потрібно дати зразки мовлення чи створити мовне середовище. Це одна з умов мовного розвитку особистості молодшого школяра. Від того, яке в дитини мовне середовище, багато в чому залежить багатство і різноманітність його власної мови. Мовиться про те, що допомагає дитині не тільки спілкуватися з іншими людьми, а й пізнавати світ. Оволодіння мовою - це спосіб пізнання дійсності. Тому формування мовленнєвого етикету великою мірою залежить від збагачення лексики дитини, її життєвого досвіду. Іншими словами, багатство мовлення дитини прямо корелює з якістю мовленнєвої культури, рівнем мовленнєвого етикету. Для молодшого школяра хороша мова - запорука успішного навчання та розвитку. Спочатку мова засвоюється ним стихійно, безпосередньо в процесі спілкування. Але цього недостатньо, стихійно засвоєна мова примітивна і не завжди правильна. Деякі дуже важливі аспекти мови стихійно засвоєні бути не можуть і тому перебувають у компетенції педагогів. Без сумніву, вагому функцію у цьому процесі відіграють батьки, родинне оточення дитини.

Іншим чинником, який впливає на формування мовленнєвої культури молодших школярів, є володіння нормативним українським мовленням, уміння відрізнити літературну, «правильну» від нелітературної, від просторіччя, діалектизмів, сленгу, жаргонів. Школа навчає літературної мови в її художньому, науковому та розмовному варіантах. Це

величезний обсяг матеріалу, багато сотень нових слів, тисячі нових значень вже відомих слів, безліч таких поєднань, синтаксичних конструкцій, яких діти до школи в усній практиці не вживали. І тут потрібна система навчальних впливів на молодших школярів, необхідна системна і систематична робота, яка чітко дозує матеріал.

Складність формування мовленнєвого етикету полягає, окрім іншого, і в тому, що ми розглядаємо як усне, так і письмове мовлення. Останнє, безумовно, є складнішим, позаяк школярі опановують і письмом - мовними навичками, які спираються на систему мови, на знання її фонетичної системи, графіки, лексики, граматики, орфографії. Письмова мова завжди більш нормативніша і регламентована: має свої особливості в побудові фраз, у доборі лексики, у використанні граматичних форм тощо.

І насамкінець. Робота над формуванням мовленнєвого етикету – це основа мовленнєвої культури молодшого школяра, це, умовно кажучи, доведення мовленнєвих умінь дітей до якогось певного мінімуму, нижче від якого не може перебувати жоден учень. Отже, це своєрідний старт і початковий етап у складному процесі формування мовленнєвої культури особистості.

Отже, етикет і мовленнєвий етикет - це усталені в тому чи іншому суспільстві, колі людей правила, норми людської поведінки, зокрема і мовної поведінки (відповідно до розподілу соціальних ролей в офіційній і неофіційній обстановці спілкування), які, з одного боку, регулюють, а з іншого боку,

виявляють, показують взаємини членів суспільства за такими умовно окремленими нами лініями: свій - чужий, вищий - нижчий, старший - молодший, далекий - близький, знайомий - незнайомий і навіть приємний - неприємний.

Виникнення етикету як такого і мовного етикету зокрема тісно пов'язується з розвитком держави як ключової регулюючої і керуючої системи суспільства. Ця суспільна природа етикету має ієрархічну будову влади та інститутів влади, різні форми соціальної стратифікації, різні форми підпорядкування, потребує усталених норм і правил поведінки, які на практиці слугують засобами диференціації і розпізнавання різних соціальних груп, верств, інститутів.

Слово «етикет» французького походження (etiquette - ярлик, етикетка) - сукупність правил поведінки, що стосуються зовнішнього прояву ставлення до людей (поведінка щодо тих, хто оточує людину, форми звертання і вітань, поведінка у громадських місцях, манери і одяг) [55, с.129]. Найдавніші відомості про етикет містяться вже в «Повчаннях Кагемни фараонові Снофру», яким близько п'яти тисяч років.

Етикет - це усталений порядок поведінки, що сприяє створенню найкращих умов для спілкування людей, які різні за походження, віком, національною приналежністю, віросповіданням, соціальним станом, рівнем освіти, гендерною ознакою, урешті, мають різні погляди, переконання, інтереси. Суть його - в умінні бути приємним для оточення, це мистецтво налаштовувати людей на спілкування з собою, розуміти їх, комфортно почувати себе в соціумі, бачити людську гідність та

гідно, шляхетно поводити себе [60, с. 28]. У кожному суспільстві етикет поступово розвивався як система правил поведінки, система дозволів та заборон, які організовують загалом морально-етичні норми: оберігати молодших, піклуватися про дружину/чоловіка/дітей, поважай старших, бути добрим до оточення, не ображати співбесідника тощо.

Отже, сукупність етикетних мовленнєвих формул (у всіх можливих варіантах) утворює систему мовного етикету кожної нації. Інше трактування читаємо у дослідженнях О. Федик та М. Кіяновської, науковці називають «національним мовленнєвим (виділення наше. – В.В.) етикетом психологічне середовище народу, його культурний клімат, який формує і рівень свідомості, і ставлення до ближніх» [84, с.18]. Ми вважаємо, що це визначення не зовсім чітко відображає природу етикетних ситуацій, їх мовну реалізацію тощо. Повністю погоджуємося з твердженням М. Стельмаховича, який зазначає: «український мовленнєвий етикет - це національний кодекс словесної добропристойності, правила ввічливості. Він сформувався історично в культурних верствах нашого народу й передається від покоління до покоління як еталон порядної мовленнєвої поведінки українця, виразник людської гідності й честі, української шляхетності й аристократизму духу» [90, с.20].

На європейськості українського мовленнєвого етикету наголошує дослідниця Н.Плющ, зазначаючи: питомі засоби ввічливості входять до європейського культурного ареалу, у якому виокремлюють п'ять тональностей спілкування - високу, нейтральну, звичайну фамільярну, вульгарну [80, с.91].

Аналіз джерельної бази з теми дослідження увиразнив ще одну наукову проблему: з'ясування своєрідної наукової дилеми: категорії мовного чи мовленнєвого рівня варто розглядати при вивченні мовленнєвого етикету. Наголосимо: у науковій літературі автори послуговуються обидвома означеннями, що вносить плутанину в категоріальний апарат і сферу дослідження. Так, у Н. Плющ [80], С. Богдан [14-15], О.Мацько [72], О. Миронюк [73] - «мовний етикет», а в О.Федик, М. Кіяновської, М.Стельмаховича [88; 90], Г. Татаревич [94] - «мовленнєвий етикет».

Проблемою, що викликає наукові дискусії, є питання номінування мовних одиниць етикету. Відомо, що до етикетних одиниць відносять різнорівневі мовні одиниці: морфологічні одиниці, лексеми та фразеологізми, речення, хоча й об'єднанні джерелом походження, специфічною сферою вживання. До прикладу: форма ввічливості, етикетні мовні формули, формули звертання, вибачення, подяки й т. ін. (Н.Плющ); етикетна одиниця (Г.Татаревич); стійкі формули спілкування, формули ввічливості (О.Мацько); стилістичні формули (М.Гудзій, С.Богуславський), постійні формули (А.Орлов), стилістичні трафарети (Д.Лихачов), стійкі формули (І.Єрьомін), стереотипні формули (І.Мансикка), стилістичні шаблони (Б.Ларін), традиційні формули (Б.Творогов), стійкі формули спілкування, стійке висловлювання, фразеологічне речення (Н.Формановська).

Вважаємо, що найбільш вдалимими є спеціальні назви, у складі яких – указівка на сферу використання, тобто етикет і

мову. Отже, до етикетних мовних формул можна віднести всякі одиниці на рівні слів, фразеологізмів, речень, морфологічних одиниць. Водночас цей термін теж не є досконалим, насамперед через те, що це багатослівний компонент, який робить його дещо незручним у користуванні (зважаючи на те, що кожен мовець прагне до економії мови, а також через те, що до складу цього поняття входить полісемне слово «формула», воно, як відомо, широко вживається у точних та природничих науках (математиці, хімії, фізиці, медицині, ін. науках, що теж не є небажано при називанні інших явищ. Як бачимо, питання термінологічного означення для етикетних одиниць продовжує бути відкритим.

Таким же є і питання сфери використання одиниць мовленнєвого етикету, іншими словами, є проблема етикетних ситуативних тематичних груп одиниць мовного етикету. Учені виокремлюють такі тематичні групи: звертання, вітання, вибачення, подяка, прохання, прощання [6, с.24]. Дослідниця О. Мацько під окремими етикетними тематичними групами розуміє ті, до яких входять лексеми на позначення побажання, а також компліменти [71, с.3; 72, с.14]. Авторка низки спеціальних праць О.М. Миронюк наголошує на таких етикетних ситуаціях зі своїм набором мовних засобів, як знайомство, рекомендування, привернення уваги [73, с.57]; а науковець Г.Татаревич ілюструє низку лексичних етикетних одиниць, які супроводжують процес частування та вважає їх «гречностями, що вказують на певний тон у громадському обходженні», наводить також приклади норм етикету відмови [94, с.19].

Отже, стійкі формули спілкування об'єднуються в соціолінгвістичній категорії [73, с.55], вони історично зумовлені. У цьому контексті авторитетний дослідник проблеми українського мовного етикету О. Миронюк стверджує, що граматичні засоби (займенникові та дієслівні) вираження ввічливості сформувались у староукраїнський період розвитку нашої мови» [73, с.56]. Тут наведемо слушну думку С. Богдан, авторки наукової праці «Мовний етикет українців: традиції і сучасність», про те, що «відтворення національно-мовного світосприйняття унікальне на всіх рівнях мовної системи, однак найбільше це помітно на лексичному рівні, зокрема в мовному вираженні найрізноманітніших етикетних ситуацій» [34, с. 435].

Не до кінця дослідженою науковою проблемою є питання українського національного мовного етикету, зокрема у площині кореляції вербальних і невербальних засобів комунікації, це предметне поле паралінгвістики. Ідеться, до прикладу, про окремі особливості невербального етикету (стискання руки, здоровкання рукою, прощання, яке може супроводжувати етикетне слово або й заміщати його). «Паралінгвістичне дослідження інтонаційної та жестово-мімічної системи актуальне, особливо у порівняльному плані», - засвідчують автори низки наукових публікацій [8; 14; 21; 24; 62].

Отже, мовленнєвий етикет - частина мовної картини світу, що концентрує низку важливих проблем спілкування, може вивчатися комплексними методами за допомогою педагогіки, лінгвістики, суміжними галузевими науками.

Етикет і мовленнєвий етикет - це усталені в тому чи іншому суспільстві, колі людей правила, норми людської поведінки, зокрема і мовної поведінки (відповідно до розподілу соціальних ролей в офіційній і неофіційній обстановці спілкування), які, з одного боку, регулюють, а з іншого боку, виявляють, показують взаємини членів суспільства за такими умовно окремленими нами лініями: свій - чужий, вищий - нижчий, старший - молодший, далекий - близький, знайомий - незнайомий і навіть приємний - неприємний.

Мовний етикет - це не тільки система вербальних одиниць, це формули хорошого тону, що забезпечують комфорт в спілкуванні, оскільки вони сприяють встановленню доброзичливих відносин. Мовний етикет - це також елемент національної культури, що виробляється народом не одне століття.

Мовний етикет - це правила мовної поведінки, що визначаються взаємовідносинами говорять, прийняті даним національним колективом носіїв мови, а також малими соціальними групами, в залежності від віку, соціального статусу, обстановки спілкування. Мовний етикет завжди прив'язаний до ситуації мовного спілкування і її параметрами: особистостям співрозмовників, темі, місця, часу, мотиву і мети спілкування. Насамперед він є комплексом мовних явищ, які орієнтовані на співрозмовника: соціального статусу суб'єкта і адресата спілкування, їх місця в службовій ієрархії, їх професії, національності, віросповідання, віку, статі, характеру. До засобів, або одиниць мовленнєвого етикету відносяться слова і

вирази, які вживаються людьми для прощання, прохання, вибачення та ін. Мовний етикет передбачає правила мовної поведінки в стандартизованих (типізованих, однотипних) ситуаціях мовного спілкування. Таких стандартизованих мовленнєвих ситуацій спілкування виділяється кілька: звернення і залучення уваги; вітання; знайомство; прощання; вибачення; подяку; привітання; побажання; співчуття; співчуття; запрошення; прохання; рада; похвала; комплімент [27; 36; 52; та ін.].

Кожна типова ситуація обслуговується групою формул і виразів, які утворюють синонімічні ряди. У середині кожного синонімічного ряду розрізняються формули: найбільш уживані, стилістично нейтральні формули (до побачення, дякую, добрий день; формули з відтінками значення (до побачення; завтра, будьте здорові; прощайте; доброго ранку); формули з різними стилістичними відтінками (дозвольте попрощатися; поки; цілу ручки; спасибі; дякую вам) [45].

Важливу роль відіграє і те, з якою інтонацією вимовляються фрази мовного етикету, якими жестами, мімікою і рухами вони супроводжуються.

Крім того, мовний етикет має національну специфіку. Кожен народ створив свою систему правил мовної поведінки. Наприклад, особливістю української мови є наявність в ньому двох займенників - «ти» і «ви», які можуть сприйматися як форми другого однини. Вибір тієї чи іншої форми залежить від соціального становища співрозмовників, характеру їх відносин, офіційної чи неофіційної обстановки. Звертатися на «ти» не

прийнято з незнайомими людьми; в офіційній обстановці; зі старшими за віком, чину іноді посади. У той же час на «ви» не варто звертатися до друзів і родичів, однокласників або колег по роботі. Традиційно з-поміж українства особливу цінність представляють такі якості як, тактовність, люб'язність, терпимість, доброзичливість, витриманість [44].

Отже, мовний етикет - власне мовні правила, які визначають використання етикетних формул, тобто слів і виразів, закріплених за типовими ситуаціями спілкування: ставлення та звертання, вітання та прощання, вибачення і подяку, прохання і пораду, знайомство і запрошення, згоду і відмову, розраду, привітання.

1.2 Педагогічні умови формування мовленнєвого етикету молодших школярів

Науковці слушно зауважують, що етикет є складною системою матеріальних (фізичних, мовних) знаків, які «вказують на ставлення мовця до співрозмовника, оцінку співрозмовника і в той же час на оцінку людиною себе, свого становища щодо співрозмовника» [27; 52; 97, с. 4].

Отже, етикет передбачає взаємообмін цими знаками між людьми в процесі їх соціальної взаємодії. Учені виокремлюють три види етикету: етикет зовнішнього вигляду, мовний етикет і етикет поведінки. Більш докладно розглядатимемо мовленнєвий етикет.

Мовленнєвий етикет поділяють на етикет усного спілкування та письмового спілкування. Етикет усного спілкування включає в себе: «формули ввічливості і правила

ведення розмови (етикет спілкування), етикет письмового спілкування - формули ввічливості і правила ведення переписки (етикет листування)» [34]. Таким чином, мовленнєвий етикет загалом - це частина етикету, пов'язана зі спілкуванням людей. Він, звичайно, близько пов'язаний з етикетом поведінки, оскільки є особливим видом поведінки людини - комунікативною поведінкою [34].

Окрім цього, можемо виокремити низку ознак мовленнєвого етикету, що відрізняють його від інших видів спілкування. Сукупність цих ознак уможлиблює зробити висновок, що цей вид спілкування відноситься до мовленнєвого етикету. У виразимо ці ознаки:

- ситуативність: тільки в конкретній ситуації, мовної етикет висловлює певне ставлення мовця до його співрозмовнику, при чому тільки стосовно до конкретного співрозмовника і тільки момент спілкування [3, с.5; 49];

- регулятивність: «ця ознака розподіляє комунікативні ролі, визначає статус співрозмовників і встановлює тональність спілкування» [52, с.8];

- узгодженість: «мовленнєвий етикет передбачає, що етикетні норми реалізуються узгоджено всіма учасниками спілкування, що в етикетній ситуації повинен відбутися обмін етикетної інформацією» [61, с. 8] та ін.

Визначення сутності мовної культури молодшого школяра як педагогічного явища зумовило виявлення основних характеристик і функцій. Труднощі визначення специфіки мовної культури молодших школярів пов'язані з тим, що сама

особистість учня включена в різнорівневу мовну культуру, функціонує і діє в ній (мовна культура сім'ї, соціального оточення, однолітків, шкільного соціуму і т.ін.) [57, с. 50].

Аналіз літератури, проведений у підрозділі 1.1, дає змогу визначити тенденції щодо розвитку уявлень про мовленнєву культуру як про особистісну властивість людини, про посилення естетичного аспекту в мовній поведінці,

про взаємозв'язок і взаємозумовленість мовленнєвої культури особистості зокрема і культурно-мовного простору соціуму загалом [70, с. 201]. Мовленнєва культура - інтегральне особистісне утворення, що відбиває здатність людини використовувати знакову (мовну і невербальну) систему задля встановлення загальнокультурної комунікації. Мовленнєву культуру молодших школярів можна розглядати як: систему цінностей-регуляторів мовленнєвої поведінки; як спосіб, інструмент культурно-пізнавальної діяльності; урешті, як самоствердження, самовираження особистості дитини. Мовленнєва культура – це синтез численних складних особистісно-психічних процесів: мови, мислення, уяви, сприйняття, волі. Універсальність мовленнєвої культури і проявляється в тому, що вона відображає різні психічні системи людини [41; 74, с.3].

Оволодіння рідною мовою як засобом людського спілкування є найважливішим надбанням дітей молодшого шкільного віку. За допомогою мови дитина налагоджує контакт з людьми, які її оточують, і тому важливо, щоб ці контакти носили доброзичливий характер. Для цього дитина повинна

навчитися не тільки доброго, приязного, гуманного ставлення до людей, а й способів їх вираження, зокрема й мовних. Вони визначають мовну поведінку людини, яка значною мірою реалізується за допомогою візуально закріплених стереотипів спілкування. Ці стереотипи визначаються суспільством. Саме соціум виробляє стандартизовані норми соціальної поведінки (зокрема й мовної), щоб «функціонувати як єдине ціле, як складна соціальна система, суспільство має встановити такі рамки поведінки індивідів, у яких ця поведінка стає однаковим, стабільним, повторюваним» [52, с. 12].

Робота з формування мовленнєвого етикету в молодших школярів спирається на сучасне розуміння мовної комунікації. У науковій літературі мовна комунікація розглядається як культурна мовленнєва діяльність діалогового характеру, спрямована на суб'єкт або об'єкт комунікації з метою повідомлення інформації про себе, іншому або оцінки. В основі роботи, спрямованої на формування мовленнєвого етикету лежить комунікативно-пізнавальна спрямованість в навчанні мови і розвитку мовлення, тобто основні напрями роботи з дітьми, добір мовного матеріалу, методів і прийомів навчання повинні сприяти розвитку комунікативних умінь дітей.

Питання методики формування комунікативно-мовленнєвих умінь, культури мовного спілкування розглядаються в дослідженнях Н. Бабич, В. Бадер, Н. Благун, Ж. Крайнової, Л. Олійник та інших. Найперші уявлення про норми мовленнєвої поведінки дитина отримує в сім'ї та дитячому садку. Одні діти входять в складний світ спілкування легко і

вільно: інші лякаються, відчують дискомфорт. Батьки і педагоги, особливо в 1 класі, зобов'язані допомогти маленькій людині в пізнанні норм людських взаємин, в отриманні поведінкових орієнтирів, без яких не можна відчувати себе в суспільстві досить впевнено.

Навчання дітей правил поведінки вимагає фантазії, творчості, педагогічної майстерності й такту. В етикеті особливу значущість мають моральні аспекти, тому необхідно звертати увагу молодших школярів на те, що і чому є добре або погано. Слід вибрати правильний тон спілкування дорослого та дитини. Повага до дитини, розуміння її індивідуальності, доброзичливе ставлення до неї створюють найкращі умови для формування норм поведінки, що базуються на етикеті.

Дослідники слушно виокремлюють два етапи в навчанні дітей правил етикету: на першому - формуються первинні уявлення про поведінкові правила; на другому етапі - подаються етикетні поняття, система правил поведінки, їх моральна й естетична основа. Слід пам'ятати, що знання правил мовленнєвої поведінки не сприяє їх неухильному виконанню, якщо воно не підкріплене виробленням певних моральних установок. З дітьми з'ясовується не тільки питання про те, як слід поводитися, а й чому саме так бажано чинити в тій чи іншій ситуації, як відбивається той чи інший вчинок на відносинах людей, у чому полягає краса мовленнєвої поведінки [28].

Формування мовленнєвої етикетної поведінки відбувається постійно, в будь-яких організаційних формах, і не істотно, чи то урок, гра, позакласний захід, тощо. Для виховання мовленнєвої

етикетної поведінки необхідно добримуватися таких педагогічних засад [41]:

1. Позитивний настрій на заняттях і в повсякденному житті. Не можна нікого з дітей забути або образити. Звернення за іменами, похвала, стимулювання та інші захопливі для дітей способи у процесі навчальної діяльності допоможуть у створенні позитивного настрою.

2. Приклад дорослих. Дитина бачить і оцінює дорослих, прощає або не прощає помилки, допущені ними. Тому будь-якому дорослому, що оточує дитину (батьки, вчителі, вихователі, керівники гуртків та ін.), бажано завжди оцінювати власну поведінку з позицій доказовості, розумності і необхідності дотримання етикету і відповідності своїм власним повчальним словами. Все повинно бути продумано для досягнення головної мети - створення творчої і доброзичливої обстановки, в якій розвивається особистість дитини, формується мовленнєва поведінка.

3. Зв'язок з сім'єю. Вона дозволяє зберегти єдність і спадкоємність вимог. Загальна мета і сім'ї, і початкової школи - добре вихована, культурна і освічена особистість.

4. Велику роль в навчанні і вихованні мовленнєвої поведінки відіграє рідна мова. Навчання ж правильного і красивого мовлення своєю чергою сприяє мовному розвитку молодшого школяра. До прикладу, як покажемо в розділі другому, у процесі проведення словникової роботи в дитини розширюється коло етико-поведінкових понять.

Відтак виховання культури мовленнєвої поведінки з позицій сучасного мовного етикету проводиться при дотриманні педагогічних і етикетних принципів. Принципи навчання та принципи формування мовленнєвого етикету корелюють. До прикладу, принципи навчання: науковість, енциклопедичність, наочність, систематичність, свідомість, активність дітей, міцність навчання, індивідуалізація розвитку вихованців. Принципи мовного етикету: розумність і необхідність поведінкових правил, доброзичливість і дружелюбність, міцність і краса манери поведінки, повага національних традицій [28].

На основі аналізу праць Н. Формановської та ін. можна виокремити такі істотні для застосування мовленнєвого етикету функції спілкування:

1) контактновстановлюючу (фатичну): проявляється в таких мовних актах, коли той, хто говорить, звертає на себе увагу співрозмовника, тобто ця функція обслуговує мовний контакт співрозмовників [53];

2) апелятивну - функцію притягнення уваги, реалізується при зверненні до співрозмовника, щоб спонукати його для бесіди [53];

3) конативну: функцію орієнтації на адресата у зв'язку з його соціальним статусом у мовній взаємодії (наприклад, вибір звернення або вітання залежно від ступеню знайомства і т.ін. [53];

4) волюнтативну: функцію волевиявлення щодо співрозмовника, впливу на нього, найсильніше проявляється в ситуаціях: прохання, запрошення, дозволу, ради, пропозиції [53];

5) емотивну: функцію, пов'язану з проявом емоцій, почуттів, ставлення до людини. Також диктує вибір тієї чи іншої етикетної формули залежно від того, яку емоцію ми хочемо висловити по відношенню до співрозмовника [53].

На обрання необхідної етикетної формули, того чи іншого способу звернення до співрозмовника впливає соціальна роль комунікантів, тобто соціально схвалюється модель поведінки людини, яка посідає в суспільстві одну з типових позицій, включених у соціальну структуру певного соціуму.

Розглянемо методи і прийоми роботи з формування і розвитку мовленнєвого етикету в дітей молодшого шкільного віку. Гра - один з найбільш ефективних методів формування поведінки дітей з позицій сучасного етикету. Вона як спосіб пізнання навколишнього світу дає дитині в яскравій, доступній і цікавій формі уявлення про те, як прийнято поводитися в тій чи іншій ситуації, змушує задуматися над своїми поведінковими манерами. Ігри-інсценування дають змогу закріпити в мові різні етикетні стереотипи. Введенню до словника дітей різноманітних етикетних формул сприяють дидактичні ігри та мовні вправи («Хто скаже більше слів-привітань», «Скажи по-іншому», «Як сказати бабусі (мамі) приємне слово». Великий інтерес викликають настільні мовознавчі ігри. Наприклад, гра «Настільний телефон» (учасники відповідають на запитання,

пов'язані з етикетом телефонної розмови) зміцнить набуті знання про правила телефонного спілкування.

Велике значення в освоєнні мовного етикету мають словесні методи. До них відноситься такий прийом, як доручення. Спочатку педагог дає зразок словесної прохання. У міру розвитку мовленнєвих умінь дитина сам вибирає форму звернення.

До прийомів спілкування, що сприяє встановленню дружніх взаємин, відносяться компліменти. У тлумачному словнику «комплімент» визначається, як люб'язні, приємні слова, утішний відгук [36, с. 267]. На жаль, у практиці початкової школи виховання культури мовленнєвої оведінки засобами компліментів не знайшли широкого застосування. Уважаємо, що цей аспект необхідно актуалізувати в процесі формування мовленнєвого етикету молодших школярів, позаяк виховна цінність комплементів очевидна. Ситуація компліменту, порівняно з іншими ситуаціями мовленнєвого етикету, менш стандартизована, більш орієнтована на співрозмовника, передбачає творчість у доборі способів вираження схвалення або похвали.

Дослідники пропонують такі формули компліментів:

- схвалення зовнішності («Ти сьогодні виглядаєш дуже вишукано», «У тебе гарна усмішка»);
- схвалення особистісних якостей («Ти дуже веселий»);
- схвалення ділових якостей («Ти гарно розповідаєш казки», «Ти майстерно граєш на фортепіано»).

Однією з умов навчання молодших школярів компліментів є створення в класі позитивного емоційного тла, дружніх взаємин, особистий приклад дорослого в щирості і доречності включення компліментів в різні ситуації спілкування.

До числа ефективних словесних методів можна віднести бесіду. Вона допомагає з'ясувати рівень знання і розуміння дітьми норм і правил поведінки. Її доцільно проводити з невеликою групою - 5-8 осіб, у якій кожна дитина може висловити свою думку. Знання можливостей дітей для ведення бесіди, їх поглядів, переконань і звичок допоможе учителеві правильно її побудувати.

Головним змістом занять, спрямованих на формування мвленневого етикету молодших школярів, є поведінкові правила, підкріплені етичними і естетичними нормами. У них можна включити бесіди, ігри, театралізовані вистави, святкові вечори, зустрічі з батьками та іншими цікавими людьми, екскурсії, відвідування театру, музею, кавярні, бібліотеки тощо - усе це створить умови для найкращого засвоєння прийнятого в суспільстві порядку поведінки [13].

Практичні вправи допомагають технічно відпрацювати ті чи інші поведінкові навички, наприклад: поступитися в транспорті місцем, подякувати за подарунок, встати з-за столу, подякувати за обід, виголосити комплемент і т.ін.

Доцільно активно вводити в заняття дитячу творчість: використовувати малюнки, вироби, придумані дітьми казки та оповідання. Для посилення емоційної спрямованості уроків, спрямованих на вивчення правил етикету, широко

використовуються літературні, музичні та живописні твори. Наприклад: розкажи мамі історію «бідного телефону», втомленого від тривалих розмов; придумайте з татом казку про красивого лицаря, що допомагає жінкам; накрій з бабусею стіл для сімейної вечері; зроби і подаруй близьким подарунки; привітай батьків зі святом; повіншу родину з Різдом Христовим та ін. Головні принципи таких завдань - спільне з батьками виконання; добровільність; дитяча творчість: малюнки, композиції, аплікації, розповіді, вірші; постійне прагнення до дотримання правил етикету загалом та мовленнєвого етикету зокрема.

Привчаючи дітей вітатися зі своїми товаришами, учитель використовує і ранковий прихід до школи, класу, зустрічей у коридорах школи зі вчителями, прибиральниками, кухарями, бібліотекарем, вахтерами, однолітками, дорослими. Таким чином, багаторазові вправи допомагають дитині усвідомити загальне правило: «Вітатися треба з усіма, кого побачив в цей день вперше». Такий постійний зв'язок формує в дітей позитивну звичку. Має значення і те, як буде сказано дітьми «Доброго ранку» або «Добрий день», «Привіт», адже зовнішня форма ввічливості висловлює повагу і доброзичливе ставлення до оточуючих.

Важливий також приклад дорослих - педагогів і батьків - їх вітання і доброзичливість при зустрічах передаються дітям.

Ключове місце в цій роботі посідає мова вчителя [54]. Спілкуючись з дітьми, спостерігаючи за їхньою мовленнєвою поведінкою, необхідно фіксувати прояви позитивного і

негативного в мовленні, які трапляються під час уроків, на перервах, у громадських місцях, у сім'ї. Дуже корисно і педагогічно доцільно вчителів контролювати власну мовну поведінку: до прикладу, частіше використовувати фразу «А чому б тобі не спробувати ...»; висловлювати дитині задоволення, яке отримали від бесіди з нею («Тебе так цікаво слухати! Розкажи що-небудь ще про себе!»); захоплюватися вчинком дитини або результатом її діяльності («Це в тебе вийшло чудово!») та ін.

Таким чином, різноманітність методів і прийомів [1, с. 4-8] у процесі формування навичок мовленнєвого етикету допомагає молодшим школярам більш усвідомленому засвоєнню поведінкових правил. Опановуючи мовленнєвим етикетом, учень повинен засвоїти: різноманітні формули мовленнєвого етикету щодо кожної типової ситуації спілкування і вміння вибірково ними користуватися, співвідносячи з ситуаціями спілкування та особливостями співрозмовника; уміння вимовляти їх доброзичливо, підкреслюючи ввічливість мімікою, рухом і іншими немовних засобами. Навчання мовленнєвого етикету здійснюється в тісному взаємозв'язку з формуванням в класі доброзичливих стосунків дітей один до одного.

1.3 Регіональні особливості мовного етикету

Український мовний етикет - це національний кодекс словесної добропристойності, правила ввічливості. Він сформувався історично в культурних верствах нашого народу й передається від покоління

до покоління як еталон порядної мовленнєвої поведінки українця, виразник людської гідності та честі, української шляхетності й аристократизму духу [90, с.20].

Український мовний етикет - явище прогресивне й суто національне, бо належить рідній (материнській) мові та відображає національний характер українця, його ментальність - склад розуму, самобутній спосіб мислення та світосприймання. Це категорія в основному стала. Однак прогрес суспільства вносить у нього, відповідно до конкретних практичних потреб, певні корективи, спрямовані на подальше вдосконалення й розвиток. Скажімо, поява радіо, телевізора й телефону зумовила потребу у відповідному для них етикеті спілкування. І все ж основа мовного етикету незмінна - утвердження коректності й доброзичливих стосунків між людьми.

Український мовний етикет передбачає властиві українцям національно-специфічні правила мовленнєвої поведінки, утілені в системі стійких формул і виразів для прийнятих і запропонованих суспільством ситуацій чемного контакту зі співбесідником [33, с.36]. До таких ситуацій належать: звертання до співрозмовника та привернення його уваги, вітання, знайомство, вдячність, пробачення, прощання тощо. За кожної життєвої ситуації мають застосовуватися відповідні вислови. Це вітання типу: «Слава Ісусу Христу», «Христос народився» (на Різдво), «Христос воскрес» (на Великдень), «Доброго ранку», «Добрий день», «Добрий вечір», «Зі святом»; прощання: «До побачення», «Бувайте здорові», «До вечора», «До зустрічі», «До завтра», «Прощавайте», «На все добре»; вдячності: «Дякую», «Щиро вдячний».

Українська народна педагогіка з допомогою національного мовного етикету вчить формувати щирі та доброзичливі взаємини з людьми. В її арсеналі чимало цінних порад, які втілені в афоризмах: «Що маєш казати, то наперед обміркуй», «Дав слово - виконай його», «Слухай тисячу разів, а говори один раз», «Говори мало, слухай багато, а думай ще більше» [90, с.20]. Народна педагогіка дуже вимоглива до дотримання мовного етикету, бо це основа доброго ладу між людьми, ознака високої духовності та людської краси. Прикметною є, приміром, народна пісня «Ой у полі нивка». Козак, який їхав з України», зустрівши дівчину, яка жито «жала й сіла спочивати», «мусив шапку зняти, добрий день сказати», тобто привітатися і побажати їй успіху в роботі: «Помагай Біг, дівчинонько, теж жито жати».

В Україні батьки змалку при звичаювали дітей до мовного етикету. Дитя щойно зіп'ялося на ноги чи навіть ще сиділо в колисці, а його вже привчали при зустрічі слухати вітання «Здоров! Рости великий», а при прощаннях казати «па-па» і привітно з усмішкою махати ручкою. Увагу дітей до мовного етикету привертають і народні казки. Увага до мовного етикету завжди приділялася і в народних казках, де зустрічі, як правило, супроводжуються вітанням:

«Заходить до млина, а там така стара баба, що вії у неї висять до колін.

— *Добрий вечір* вам, мамко солодка!

Підняла баба вії: — *Доброго здоров'я*, синку... Вже сто років маю, а такої душі ще не бачила» (з казки «Про самородну дівчину») [86, с.44].

В українському мовному етикеті є чіткі правила, хто з ким, коли і як повинен вітатися: молодший першим вітається з людиною старшого віку, чоловік - із жінкою (чи юнак з дівчиною). А у приміщенні першим вітається той, хто заходить: «Добрий день», «Доброго вечора», «Доброго ранку». Залишаючи приміщення, кажуть: «До побачення», «Бувайте здорові». У селі традиційно вітаються з усіма односельцями і навіть з незнайомими людьми.

Основна вимога мовного етикету - увічливість, статечність, пристойність, уважність і чемність співрозмовників. Справді, вихована людина поштиво розмовляє завжди, скрізь і з усіма. Народна практика живого спілкування багата на слова ввічливості, які ще називають чарівними.

Українське виховання застерігає дітей і молодь від уживання грубих, лайливих, образливих слів. Осуджуються ті батьки, які сваряться при дітях. Сварки породжують потворність у взаєминах. «Як батько кричить, то син гарчить, а як батько лається, то син кусається», - каже народне прислів'я. У мовному спілкуванні красивим є тільки те, що сприяє пристойним людським стосункам [90, с.20].

А тому негарно мовчати, коли треба говорити, і негарно говорити, коли треба мовчати. Про мовчунів у народі кажуть: «Мовчить, як пень», «Мовчить, як води в рот набрав». Схвалюючи людей, які добре володіють мовою («За словом у кишеню не полізе»), народна педагогіка водночас засуджує порожню балаканину, зайві, фальшиві прикраси в мові («Красно говорить, а слухати нічого»). Та найбільше дістається базікам: «Язиком сьак і

так, а ділом ніяк», «Базіка - мовний каліка», «Бесіди багато, а розуму мало» [90, с.21].

Український мовний етикет - велика духовна сила, яка відстоює українців як націю. Ось чому різні поневолювачі України, прагнучи денаціоналізувати українців, намагалися спотворити мовний етикет і запровадити чужинський. Учений М. Стельмахович зазначав, що така політика мала наслідки: скажімо, у багатьох сім'ях діти, звертаючись до своїх батьків, дідусів і бабусь, уживають займенник «ти» замість традиційного українського пошанного «Ви». Науковець наголошував і на вживанні «не властивому українському етикету» звертанні по батькові. За його словами, це «принижує жінку-матір. Якщо вже називати батька, то треба не забувати і про матір (наприклад, «син Василя і Галини», «донька Миколи і Катерини»), або не називати нікого, адже називаючи одного, ми применшуємо роль того, кого не називаємо, а конче мусили б назвати. Тому за українським мовленнєвим етикетом ім'я поєднується з прізвищем» [90, с.20].

До речі, на початку 1920-х рр. молоді українські письменники Юрій Яновський, Микола Хвильовий, Микола Куліш застерігали своїх сучасників від неукраїнського звичаю вживати «отчество», себто по батькові [7, с.69].

Отож український мовний етикет відзначається неординарністю, позаяк постав на власному національному ґрунті та пройнятий духом європеїзму. Він віддзеркалює лагідну вдачу українців, схильність до коректності й толерантності в людських стосунках, зневагу до брутальності. Лайливі слова, до яких інколи вдаються малосвідомі мовці, здебільшого іноземного походження.

Норми і правила поведінки, що їх сповідує національна спільнота, відтворюють рівень і стан її зрілості, досконалості, цивілізованості, самодостатності, оскільки взаємини між людьми віддзеркалюють саму сутність народної психіки, народного характеру. Українство із споконвіку притаманними йому рисами – доброзичливістю, чутливістю, гуманізмом, етичною культурою – виробило розвинуту систему мовленнєвого етикету – умовних стереотипів спілкування, у підґрунті яких – прагнення до порозуміння, злагоди, гнучості. Загальноукраїнські правила і норми мовленнєвого етикету поширені на всіх теренах, де проживають українці. Але поряд із ними – не замінюючи, а швидше доповнюючи їх – вживаються і дещо відмінні засоби поштового спілкування, засновані на місцевих традиціях, звичаях, обрядах і віруваннях.

Як і на всіх українських землях, у галицькій родині дитину змалечку навчають бути чемною, дотримуватись неписаних, але обов'язкових у взаєминах із людьми різного віку і стану правил етикету. Старше покоління прищеплює малечі риси поведінки, що забезпечують не лише її комфортне співіснування в близькому середовищі, а й дають змогу засвоїти властиві йому ціннісні орієнтації, національно зумовлені уявлення й переконання. Ці норми і правила, поєднані із загальноукраїнськими, формують мовний тип особистості. У поведінці чемних, ввічливих галичан часто-густо відбивається той додатковий етичний компонент, який дещо виокремлює їх серед подолян і слобожан, поліщуків і волинян [34, с.340].

Мовознавці зазначають, що на мовний етикет галичан істотно вплинула народна культура місцевих етнічних груп – гуцулів,

бойків, покутян, опілян, західноукраїнська літературна традиція, зрештою – і запозичені від сусідів-поляків елементи підкресленої гречності [32, с. 54]. З плином часу і передовсім у єдиних мовно-літературних процесах останнього півсторіччя сформувалися ті мовленнєві правила, що закріпилися у свідомості українського народу як галицизми (хоч при їхній поширеності в Україні вважати їх лише західноукраїнським явищем було б недоречністю, перебільшенням) [90, с.21].

Звертає на себе увагу нинішня повсюдна активізація на західноукраїнських землях ледве не заборонених за часів тоталітаризму звертань пан, пані, панове. Якщо на сході України їхнє вживання закріпилося переважно в офіційно-діловій сфері (це звертання до іноземних гостей, високопоставлених урядовців, учасників зборів і засідань і под.), то на заході нашої держави ці звертання знову стали побутовими, загальноприйнятими. Тут їх можна почути на вулиці, в крамниці й на ринку, в автобусі й електричці, в школі тощо. Отож слово пан та похідні від нього знову, як і за дорадянської доби, втратили експресію і аж ніяк не засвідчують високу соціальну належність співрозмовника. Ця зручна форма не супроводжується іншими словами звертання, якщо адресована незнайомій людині. В офіційній обстановці вона поєднується з власним іменем, прізвищем або назвою посади (до речі, такі сполучення – шанобливі звертання): пане Юрію, пані Оксано, пане Ющук, пане вчителю. Щоправда, лише іноді в Галичині можна почути панянку, панно (згадаймо Тичинине «О панно Інно! Панно Інно!»).

До регіональних особливостей мовного етикету галичан належить і виняткове вживання звертання у кличному відмінку: Оксано! Миколо! Андрію! Мамо! Тату! Бабусю!

Як зауважує учений М.Стельмахович, за перших років незалежності «представники нової галицької інтелігенції, не бажаючи повертатися до «скомпрометованого» соціальною оцінкою звертань пане, пані, пропонували вживати в цій функції старі галицизми вуйку і вуйно, але цю ідею не підтримали» [90, с.20]. (Вуйком і вуйною називають у регіоні або родичів, або старших за віком чоловіка і жінку, частіше в сільській місцевості, де ці звертання збереглися й досі. – О.П.).

До регіональних особливостей мовного етикету галичан відносимо й зменшувально-пестливі власні імена, якими називають дітей, родичів, близьких друзів. На відміну від русифікованих Ваня, Вася, Коля, Міша, Маша і под. це власне українські утворення, причому частково такі, що їх рідко коли зустрінеш на сході України, особливо в містах: Іванку, Миколайку, Михасю, Миросю, Марічко. У художніх оповідях ці імена ставали однією з ознак галицького колориту, як-от у «Тінях забутих предків» Михайла Коцюбинського: «Любчику Іванку! Ци будемо в парі усе?; мушу йти в полонину, Марічко...». Вочевидь, тенденція до утворення власне українських зменшувально-пестливих власних імен поступово набуде сили, і галицькі утворення можуть стати взірцем, основою, імпульсом цих процесів.

Досі популярні в Галичині, особливо на селі, і ті звертання, що характеризують родинні стосунки. З повагою і шаною називають поважну жінку нанашкою («хрещена мати»), молоду жінку небогою

(«племінниця»). Наприклад: «Гандзю, Гандзюню! Сиди мені, небого, дома, бо я піду в ліс!» (І.Франко). Як і по всій Україні, повноцінно звучать звертання до хрещеного батька і хрещеної матері куме, кумо.

Також уживають тета, кіта або цьоцю при звертанні до матеріної сестри. Таке слововживання є загальноприйняте у Галичині, його сфера – лише сільські райони. Юнака, парубка можна назвати легінем, легіником. Звичайно, таке звертання нині звучить як стилізація, але за певних обставин (напівжартівливо, аби підкреслити доброзичливе ставлення) воно цілком природне.

Щодо поважливого, шанобливого звертання до батька, матері і старших рідних на Ви, то воно, на відміну від інших теренів України, зберігається майже повсюдно, а не тільки в середовищі західноукраїнської інтелігенції: – Ви, тато, запрошували... Ви, мамо, наказали... «Тикання» загалом – не галицька традиція; таке слововживання прийшло зі сходу, в ньому відчутний вплив російськомовного населення [90, с.20]. Лише за умов близьких товариських взаємин (у так званій симетричній ситуації спілкування) можливе звертання на ти: – Чого ти хочеш, брате?

Поряд із загальновідомими словами вітання Добрий день! Добрий вечір! Моє шанування! широко вживаними, особливо в селах, залишається традиційне Слава Ісусу Христу! – Слава навіки Богу Святому!, або Слава навіки! У розмові традиційне вітання скорочується, набуває вигляду стереотипу: «Славайсу». – «Навіки слава». Майже не почуєш поширеного на сході Здрастуйте!, сформованого під впливом старослов'янської мови і спільного із російським відповідником.

Поширеним звертанням під час проведення національних свят у Галичині є Слава Україні! І відповідь – Героям слава!

Формули прощання не вирізняються якоюсь регіональною особливістю: До побачення! Прощавайте! Бувайте!, а в колі близьких, добре знайомих співрозмовників ці слова заміняють більш інтимним і дружнім Па-па!

На запитання Як ся маєш? Як дужі? Миром? (Як життя? Як справи?) нерідко у відповідь чути Може бути, Миром (у значенні «аби не було гірше»).

На підтвердження чогось можна сказати так, але повсюдно звучить і побутове ну! При запереченні наявності чогось нерідко вдаються до полонізованого ніц (немає нічого): – Чи є в тебе гроші? – Ніц!

Слова чемності, ввічливості надзвичайно частотні. Одне з найпоширеніших серед них – прошу (прошу дуже, рідко – прошу пана), діапазон уживання якого навіть важко окреслити. Як писав Ю.Шевельов, «принесена з Галичини форма прошу набуває значення не стільки дієслівної форми, скільки прислівника чи, певніше, вставного слова, тотожного або близького значенням (хоч і дещо відмінного і семантичними нюансами, і емоційним забарвленням) до слова будь ласка» [7, с.11]. І справді, слово прошу позначає й елементарне прохання, і не завжди бажаний дозвіл, і задоволення, і незадоволення, і захоплення, і глузування, і недочування (звичайно із запитанням) тощо. До того ж це слово вимовляється з найрізноманітнішою інтонацією.

При вибаченні галичани найчастіше послуговуються етикетною формулою перепрошую; загальноприйняті слова вибачте,

вибачайте в побуті обмежені. Основним словом подяки є дякую і численні підсилені форми типу гарно дякую, файно дякую, красно (красненько) дякую, дуже дякую; ці утворення можуть набувати емоційного забарвлення (виявляти задоволення, незадоволення, захват, огиду і под.). Поширене на сході України спасибі (спільне з російським, від спаси Бог) маловживане.

Як на сході, так і на заході близькі знайомі з різної нагоди (на релігійне свято, іменини, день народження, при зустрічі) зичать одне одному добра, щастя, здоров'я. Формули цих побажань зазвичай загальноприйняті: Дай, Боже! Дай, Боже, щастя і здоров'я! (нерідко в діалектному вигляді – Щастя і здоровля!) і под. Часткою на позначення наказової форми побажання звичайно виступає най: – Най Бог боронить (хоронить)! На весіллях, при відзначенні чийхось заслуг обов'язково співають Многая літа! Мелодія не завжди однакова, називаються різні власні імена – як «героїв» свята, так і запрошених, але співають усі присутні.

А на Святий вечір галичани звертаються один до одного, використовуючи стару зворотну форму Христос ся (або си) рождає! У відповідь кажуть: Славимо його! або Хвалімо його! Під час Великодніх свят вітаються: Христос воскрес! Та відповідають: Воістину воскрес!

Добрі побажання нерідко супроводжуються фразеологізованим висловом бо ви (ми) того варті. До речі, він не зафіксований ні в 11-томному «Словнику української мови», ні у «Фразеологічному словнику української мови» (в 2-х книгах). Вочевидь, вислів є діалектним, хоч його вживання не є територіально обмеженим.

Останнім часом він, зокрема, звучить у передачах телебачення, радіо тощо.

Загалом різкі, вульгарні слова, а тим паче горезвісний «мат» у Галичині традиційно вживаються дуже рідко; їх нинішнє функціонування зазвичай запозичене і, особливо для старшого покоління, неприйнятне. Адже говорити неподобне – гріх, побожні галичани намагаються не порушувати християнські заповіді. Серед лайливих побажань із різкою негацією, наближених до прокльонів, варто згадати традиційно-народний вислів Най його шляк (у просторіччі шлях) трафить! (стара калька з німецької). Його вживання вийшло за межі діалектного середовища і є виявом багатьох негативних емоцій – обурення, незадоволення, гніву, розпачу тощо.

Формули етикету передбачають правдивість, порядність мовця. Потрібно щоразу довести, що казане є щирим, відвертим, не фальшивим. А тому вставні слова, частки, вигуки як підтвердження, запевнення є обов'язковим елементом мовлення. Серед «слівець», що до них вдаються галичани, можна, наприклад, назвати й бігме (в значенні «свята правда»). «Словник української мови» в 11 томах відзначає в цьому слові нашарування застарілості, проте практика його вживання не засвідчує цього стилістичного показника.

У діалектному середовищі є типові вигуки, що інтимізують мовлення, наближають мовця до адресата і можуть бути охарактеризовані як елементи своєрідного традиційно-селянського етикету. Це, зокрема, слова на кшталт мой, аді (ади), лем і под. У сфері літературного мовлення, серед молоді, інтелігенції їх не

вживають. Такі вигуки є засобом індивідуалізації мови персонажів художніх творів.

Характеризуючи вплив галицьких експресивів на загальнолітературну мову, Ю.Шевельов зазначав: «Такі словечка з більш або менш насиченими емоційністю забарвленнями виходять уже далеко за межі книжкової мови і, отже, є найкращим свідченням того, як органічно вливаються галицькі елементи до української літературної мови» [32, с.28].

На нашу думку, за сучасних умов демократизації українського суспільства, культурного відродження надбання галицького мовного етикету можуть вагомо прислужитися до розвитку й збагачення української мови. Адже в них відтворюється споконвічна історія великого масиву українства, віддзеркалюється традиційно-народне світобачення. Мовленнєва практика сьогодення підтверджує: все цінне, що нагромаджено в усіх регіонах нашої незалежної держави, є загальним надбанням і може бути використано в подальшому розвої рідної мови.

Висновки до першого розділу

Кожен громадянин нашої країни незалежно від національності зобов'язаний знати й поважати державну мову, уміти спілкуватися нею, дотримуючись культури мовлення, зокрема і володіти мовленнєвим етикетом.

Під мовленнєвим етикетом розуміємо систему національно специфічних стійких формул спілкування, прийнятих і приписаних суспільством для встановлення контакту співрозмовників,

підтримання спілкування у певній тональності. Такі стійкі формули спілкування, або стереотипи спілкування є типовими, повторюваними конструкціями, що вживаються у певних побутових ситуаціях. Для реалізації формул мовного етикету потрібні певні "координати". Мовленнєва ситуація відбувається за безпосередньої участі мовця — "я" і адресата-співрозмовника — "ти" (чи співрозмовників, їх може бути кілька: етикетна ситуація завжди діалогічна, бо передбачає спілкування, навіть, якщо її учасники (мовці) розділені часом чи простором). Дія здебільшого відбувається "тут" і "тепер" (якщо йдеться про усне спілкування).

Український мовленнєвий етикет - це національний кодекс словесної добропристойності, правила ввічливості. Він сформувався історично в культурних верствах українства й передається від покоління до покоління як еталон порядної мовленнєвої поведінки українця, виразник людської гідності та честі, української шляхетності й аристократизму духу. Український мовленнєвий етикет - явище оригінальне та національне, оскільки належить рідній мові, віддзеркалює національний характер українця, його ментальність. Ґрунтується мовленнєвий етикет на утвердженні коректності, добрих взаєминах між людьми.

В українській мові є цілий арсенал етикетних мовних формул: звертання (мамо, тату, доню, сину, сестро, брате, бабусю, дідусю, пані, пане, панно, паничу, панове, добродію, добродійко, добродіі, товаришу, товариство, друже, приятелю, подруго, колего та ін.), привітання (Добрий ранок! Доброго ранку! Добрий день! Добридень! Добрий вечір! Здрастуйте! Здоров був! Здоровенькі були! Доброго здоров'я! Моє шанування! Вітаю Вас! Радий Вас

бачити та ін.), прощання (Прощайте! Прощавайте! До зустрічі! До побачення! Щасливо! Дозвольте попрощатись! Бувай (бувайте) здорові! Дозвольте відкланятись! На добраніч! Щасливої дороги! Будь щасливий (-а, -і) ! Я з Вами не прощаюсь! Ми ще побачимось! Ми ще зустрінемося! та ін.), прохання (Будь ласка, будьте ласкаві, будьте люб'язні, прошу Вас..., чи не могли б Ви..., чи можу я попросити Вас..., маю до Вас прохання..., чи можу звернутися до Вас із проханням..., дозвольте Вас попросити..., якщо Ваша ласка..., ласкаво просимо..., якщо Вам не важко..., не відмовте у проханні..., можливо, Ви мені допоможете та ін.), вибачення (вибачте, пробачте, даруйте, прошу вибачення, я дуже жалкую, мені дуже шкода, прийміть мої вибачення, винуватий (-а), приношу свої вибачення, перепошую, не гнівайтесь на мене, я не можу не вибачитись перед Вами; якщо можеш, вибач мені; не сердься на мене; вибач (-те), будь ласка; дозвольте просити вибачення, я не можу не просити у Вас пробачення та ін.) та низка інших.

Специфічною ознакою українського мовленнєвого етикету є визнання людини найвищою цінністю, схильність до коректності, толерантності, зневага до брутальності.

Загальноукраїнські правила і норми мовленнєвого етикету поширені на всіх теренах, де мешкають українці. Окрім усталених етикетно-мовних правил, побутують, не замінюючи, а радше доповнюючи їх дещо відмінні засоби пошанної лексики, заснованої на місцевих традиціях, звичаях, обрядах і віруваннях. Науковці слушно зауважують, що на мовленнєвий етикет галичан істотно вплинула народна культура місцевих етнічних груп – гуцулів, бойків, покутян, опілян, західноукраїнська літературна традиція,

урешті, запозичені від сусідів-поляків елементи підкресленої гречності. З плином часу і передовсім у єдиних мовно-літературних процесах останнього півсторіччя сформувалися ті мовленнєві правила, що закріпилися у свідомості українського народу як галицизми (хоч при їхній поширеності в Україні вважати їх лише західноукраїнським явищем було б недоречно, перебільшенням).

Передовсім звертає на себе увагу повсюдна активізація в Галичині майже заборонених за радянської доби звертань пан, пані, панове. Якщо на сході України їхнє вживання закріпилося переважно в офіційно-діловій сфері (це звертання до іноземних гостей, високопоставлених урядовців, учасників зборів і засідань і под.), то на заході – ці звертання знову стали побутовими, загальноприйнятими. Тут їх можна почути на вулиці, в крамниці й на ринку, в автобусі й електричці, в школі тощо.

До регіональних особливостей мовного етикету галичан належить і виняткове вживання звертання у кличному відмінку: Оксано! Миколо! Андрію! Мамо! Тату! Бабусю!

До них відносимо й зменшувально-пестливі власні імена, якими називають дітей, родичів, близьких друзів. На відміну від русифікованих Альоша, Ваня, Вася, Коля, Міша, Маша, Света і под. це власне українські утворення, причому частково такі, що їх рідко коли зустрінеш на сході України, особливо в містах: Іванку, Миколайку, Михасю, Миросю, Марічко.

За сучасних умов демократизації українського суспільства, культурного відродження надбання галицького мовного етикету можуть вагомо прислужитися до розвитку й збагачення української

мови, позаяк у них відтворена споконвічна історія великого масиву українства, віддзеркалено традиційно-народне світобачення.

РОЗДІЛ 2.

ДОСЛІДНИЦЬКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОЗРОБКА ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕТИКЕТУ МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1 Проблема формування мовленнєвого етикету молодших школярів: практичний аспект

Питання формування мовленнєвого етикету молодших школярів залишається одним з найважливіших і актуальних проблем сучасної методики викладання української мови в початкових класах.

Як засвідчують результати аналізу Навчальні програми для 1-4 класів програма [76] для першокласників характерні мовні ситуації, зміст яких передбачає визначення загального «тону» мови (урочистий, спокійний, лагідний, ласкавий, привітний, веселий і т.ін.), допомагає їм оволодіти власним голосом: усвідомлено говорити тихо або голосно, віддавати перевагу гучність залежно від ситуації, регулювати висоту голосу; уживати в мовних ситуаціях паузи і невербальні засоби тощо [76]. У другому класі відбувається навчання в мовних ситуаціях, які передбачають використання логічних наголосів, мелодики, гучності мовлення, темпу, удосконалюється міміка і жести. Третьокласники і четверокласники в процесі навчання розвивають і вдосконалюють вміння використовувати весь комплекс засобів мовної і рухової виразності [76].

Науковці слушно зауважують, що учням, особливо першого класу, досить складно досягнути загальні поняття, до прикладу, як «бути ввічливим, поводитися культурно, звертатися до дорослих на «Ви», за іменем та по батькові, поступатися місцем дорослому та ін. Молодші школярі часом вважають, що бути ввічливим треба тільки з дорослими, і зовсім забувають про те, що правил хорошої поведінки необхідно дотримуватися і зі своїми ровесниками в усіляких життєвих ситуаціях. Тому в роботі з ними слід спеціально визначати правила поведінки в дитячому колективі [41].

У першому класі діти повинні засвоїти такі правила мовного етикету: так звані «чарівні слова» - спасибі, будь ласка і т.д. Після прийому їжі скажи спасибі тому, хто тобі приготував їжу.

Якщо тобі сказали спасибі, ти відповідне повинен відповісти «будь ласка», якщо пропонуєш зробити що-небудь дорослому або свого товариша, не забудь виголосити будь ласка, наприклад, «візьміть, будь ласка, книгу; сідайте, будь ласка» [76].

Однак, як показав аналіз чинної програми, у першому класі чітко не виокремлено зміст формування мовленнєвого етикету першокласника. У документі, зокрема, читаємо про знання із мовленнєвої змістової лінії: «Складання, розігрування діалогів за темами, близькими до життєвого досвіду дітей, після попередньої підготовки (обговорення змісту, робота зі словом, словосполученням, етикетними мовленнєвими формулами, що використовуються у діалогах). Повторення зразка зв'язного висловлювання, пропонованого вчителем.

Учні відповідно опановують такими навичками: «уважно слухає співрозмовника й відповідає на його запитання, самостійно формулює репліки (запитання) до співбесідника за змістом попередньо підготовленої короткої розмови на добре знайому тему;

повторює услід за вчителем зразок зв'язного висловлювання зі збереженням змісту та інтонаційних особливостей висловлювання;

Отже, як бачимо, чинна програма з української мови для першого класу не виокремлює такий складник мовленнєвої компетентності особистості, як мовленнєвий етикет.

У другому класі мовленнєва змістова лінія чітко орієнтує вчителя: «Вивчення формул мовленнєвого етикету, правил спілкування» [76, с. 22]. Учень повинен оволодіти навичками

створення діалогу на задану тему – 3-4 репліки для двох учасників без урахування вступних і прикінцевих етикетних формул; повинен «використовує у власному мовленні формули мовленнєвого етикету; дотримується правил спілкування» [76, с. 22].

До цієї проблеми звернена увага під час вивчення теми «Мова і мовлення» наприкінці року, у процесі якої другокласники повинні ознайомитися з такими темами, як «Культура мовлення і культура спілкування», «Слова ввічливості». На нашу думку, таке планування навчального матеріалу у 2 класі є абсолютно алогічним та недоцільним. Ці теми, ми в цьому впевнені, необхідно вивчати упродовж усіх років навчання (з 1 до 4 класу), з дотриманням принципу наступності. Знайомити дітей з культурою мовлення та культурою спілкування, словами ввічливості необхідно на початку 1 класу (у вересні). Отже, другокласник, згідно із чинною програмою, повинен навчитися *свідомо* вживати у своєму мовленні і спілкуванні слова ввічливості; *володіти* у процесі читання монологічних і діалогічних текстів силою голосу і темпом мовлення, наближеними до природного говоріння і спілкування [76, с. 28-29].

Цікаво також зазначити, що з-поміж слів, значення, вимову і написання яких учні повинні засвоїти: *алфа́віт і алфаві́т, Батьківщи́на, будь* ласка (тут і далі виділення жирним шрифтом наше. – В.В.), *ведмі́дь, ве́ресень, ву́лиця, геро́й, дива́н, дити́на, до побачення, духмяний, дятел, завда́ння, за́єць, календа́р, кі́лим, меда́ль, метро́, на добраніч, неді́ля, ноутбук, озна́ка,*

пóмилка, помíлка,але помилки, понедíлок, предмéт, п'ятниця, рюкзак,, середá, співчуття, теáтр, червóний, черговíй, черевíки, чернетка, четвер. (36 слів). *Є два слова (будь ласка і до побачення), які станолять терміносистему нашої проблеми.*

Третій клас є особливим щодо змісту й організації навчальної діяльності молодших школярів на уроках української мови, оскільки відбувається активне становлення графічної навички письма, засвоюють найважливіші правила української літературної вимови і грамотного письма; на дещо вищому рівні узагальнення знань і вмінь, порівняно з 2 класом, опановують розділи «Мова і мовлення», «Текст», а також відповідно до нової мети шкільного мовного курсу – формування комунікативного мовлення – вивчають розділи «Речення», «Лексичне значення слова», «Частини мови».

Щодо формування мовленнєвого етикету, то мовленнєва змістова лінія передбачає розширення уявлень про культуру мовлення і культуру спілкування: етичні норми мовлення, правила культури спілкування [76, с. 33], третьокласник повинен оволодіти такими навчаннями: *бере участь* у складанні діалогу обсягом 4–5 реплік для двох учасників, без урахування етикетних формул початку і кінця розмови, (одним із учасників діалогу може бути вчитель);

дотримується етичних норм мовлення, культури спілкування: *вживає* правильні форми звертань (за зразком), слів, що виражають прохання, пропозицію, побажання, вибачення у процесі спілкування; *усно переказує* текст (докладно і вибірково)

[76, с. 33-34]. Мовна змістова лініє орієнтує вчителя на те, що під час вивчення теми «Мова і мовлення» учні повинні оволодіти знаннями про культура усного і писемного мовлення, а також слова ввічливості, їх уживання в різних ситуаціях [76, с. 35]. Зокрема, діти повинні знати «основні ознаки культури усного і писемного мовлення»; *володіти* словами ввічливості, різними формами звертання до тих, з ким вони спілкуються [76, с. 36].

У процесі вивчення теми «Речення» звернено увагу на звертання, розділові знаки при них. Виділення звертань в усному мовленні паузами, а на письмі – розділовими знаками (практично). Використання у ролі звертань форм кличного відмінка: *друже, Ольго, Василю, Наталко, Наталю, Маріє Петрівно*. Відповідно формуються навички: *правильно вживати розділові знаки в кінці різних за метою висловлювання речень; виділяти звертання в усній формі інтонацією, а на письмі розділовими знаками – комами, знаком оклику; використовувати форми кличного відмінка (до вчителя, товаришів по класу, працівників школи, членів родини)* [76, с. 38].

З-поміж слів, значення, вимову і написання яких учні мають запам'ятати, є два слова: адреса та вдячний з актуалізованої терміносистеми.

: *абрикós, адре́са, ай́стра, акваріум, апельсі́н, апеті́т, асфа́льт, вдячний, велосипéд, во́гнище, вокза́л, внесок, гармонія, горизо́нт, гримі́ти, депутáт, дециме́тр, дире́ктор, елэ́ктрика, кипі́ти, кишéня, колекті́в, комба́йн, коридо́р, космона́вт, крини́ця, мину́лий, милосердний, очерет, пирі́г,*

прияний, президент, пиеніця, сантимéтр, секúнда, тривóга, фéрмер, хвиліна, черémха, черéшня (40 слів).

На нашу думку, зовсім невиразно прописано змістове наповнення цієї проблеми та операційно-діяльнісний компонент її розв'язання у 4 класі. Укладачі чинної програми обмежилися загальними фразами: «Дотримання правил мовленнєвого етикету, культури спілкування» [76, с. 50], аналогічним є формулювання навичок четвертокласників: «*дотримується* правил етикету, культури спілкування» [76, с. 50];

Мовна змістова лінія теж не увиразнює дії вчителя у процесі вивчення проблеми культури мовлення і спілкування в різних мовленнєвих ситуаціях, державні вимоги до навчальних досягнень учнів фіксують: *учень/учениця «знає* основні ознаки культури усного і писемного мовлення; *володіє* лексичними засобами її вираження з огляду на ситуацію та учасників спілкування» [76, с. 52].

Мовленнєвий етикет в початковій школі покликаний познайомити кожного учня початкових класів з найпростішими, елементарними нормами мовної поведінки в різних комунікативних ситуаціях: звертання до іншого, вітання та прощання, подяка і вибачення, прохання і наказ, згода і заперечення, привітання та ін.

У практиці початкової школи формуванню мовленнєвого етикету не надається належної уваги. Це засвідчили результати наших спостережень та дослідження, проведеного у ЗОШ №5 м. Івано-Франківська. На нашу думку, цю роботу вчителі дистанціюють на задній план, оскільки, порівняно з орфографією

та загалом граматики, «вона є не такою важливою». З іншого боку, вчителі не володіють достатнім арсеналом методичного забезпечення (спеціальних вправ та завдань) щодо формування мовленнєвого етикету молодших школярів. За результатами аналізу чинних підручників (про програми йшлося вище), завдання з розвитку мовленнєвого етикету носять зазвичай епізодичний характер. Як засвідчив контент аналіз підручника з української мови для 2 класу, таких завдань – 6.

Ми вважаємо, що вправи, у яких актуалізуються найпростіші норми мовленнєвого етикету (як правильно привітатися або попрощатися, як звернутися до дорослого, а як до ровесника, як перепросити друга, написати грамотно записку чи смс-повідомлення, писати невеличкі привітання, листівки, листи тощо) вимагають систематичної постійної уваги з боку вчителя, такі завдання повинні бути представлені в кожній темі.

Окрім того, як показало наше спостереження за уроками української мови під час проходження педагогічної практики упродовж двох років у ЗОШ №5 м. Івано-Франківська, знайомство молодшого школяра з правилами мовленнєвого етикету здійснюється спонтанно, тобто без цілеспрямованого навчання.

І насамкінець: вчителі самі ж нехтують основними постулатами мовленнєвої поведінки. І це одна з найбільших проблем: якщо вчитель сам дотримується правил мовленнєвого етикету, то і його учні не виявляться осторонь, а за чотири-роки навчання навчаться наслідувати мовленнєвої поведінки вчителя, чий авторитет саме в початковій школі є, як відомо,

незаперечним. Навіть якщо в початковій школі викладає висококультурний і архі-ввічливий педагог, навчання мовленнєвого не може обмежуватися винятково наслідуванням учителя, воно повинно стати цілеспрямованим і становити обов'язкову частину роботи з розвитку мовлення кожного школяра, формування в нього належного рівня мовленнєвої культури.

Уважаємо: тут потрібно створювати відповідну методичну систему і звертатися до цієї проблеми не поодинокі, необхідна практично щоденна робота із засвоєння правил мовної ввічливості. Займатися мовленнєвим етикетом важливо не просто з перших кроків навчання дітей у школі, а й систематично протягом усіх чотирьох років навчання. Тільки тоді можна сподіватися на більш-менш ефективні результати. Важливо також розуміти, що залучення дітей до українського мовленнєвого етикету - це долучення їх до ментальності українства, до його традицій, цінностей. Коли ж самий учитель ігнорує звертання, ужиті у кличному відмінку, чи уживає мовленні покручі на кшталт: Анечька, Кіріл, Женіцька, Деніс, Вікуся, Сірьоженька та ін., це справжнє лихо.

2.2 Методика роботи над формуванням мовленнєвого етикету

учнів третього класу

Під час роботи над формуванням мовленнєвого етикету третьокласників важливо, щоб вони вже в 1-2 класах зрозуміли

головне: мета всіх вправ з мовленнєвого етикету полягає в тому, щоб полегшити (а не ускладнити) спілкування, зробити його більш ефективним і максимально приємним для всіх комунікантів. Приємне, зручне, комфортне спілкування - ось кінцевий результат дотримання навіть найпростіших правил мовленнєвого етикету.

Використання в щоденному житті елементарних правил мовленнєвого етикету дасть можливість кожній дитині підвищити свою самооцінку і відчувати себе захищеним. Учні повинні розуміти, що ввічлива людина - це не просто та особа, яка дотримується правил ввічливості, а насамперед та, яка створює комфортне приємне спілкування для іншої людини.

У нашій методичній системі важливе місце відведено навчанню дітей правил звертання до вчителя. Звернення до вчителя – важлива частина роботи над правилами мовленнєвого етикету. Така робота важлива в першому класі. Знайомство з першим учителем (зазвичай учителькою), засвоєння основ правил мовленнєвого етикету – процес складний і тривалий для семіричних-шестирічних школярів.

Звісно, діти, які прийшли до школи після відвідування дитячого садка, знайомі до звертання за іменами та по батькові: вони так зверталися до виховательки. Останнім часом набула поширення звернення до дорослого на імя, понад те, ми спостерігали, що окремі молодші школярі звертаються до мами/тата/бабусі/дідуся просто на імя, а не бабусю Лесю, мамо (Таню), дідусю Сергію (просто Сергію) тощо. Ми спостерігали таку мовленнєву практику в першому класі, зазвичай у тих

випадках, коли бабусі/дідусі були 45-50-річного віку. Вочевидь, такі звертання дитина чула в родині і тепер просто відтворювала мовленнєві етикетні формули. Певний відсоток таких родичів, як засвідчили результати нашого опитування, з огляду на свій молодий вік, західні (особливо американські) традиції звертання до батьків/родичів, з інших міркувань, самі ж пропонують онукам звертатися до них за іменем. Звісно, сьогодні українці дуже мобільні, вони мігрують світом, сприймають західні цінності, зокрема і мовну поведінку європейців, американців чи, до прикладу, японців, у яких звертання до людей вирізняються демократизмом, набагато більшою простотою і універсальністю. Так, скажімо, в японській початковій школі до вчителя можна звертатися словом «сенсей», що і означає «учитель». Там можна і не знати імені вчителя, в офіційному спілкуванні взагалі використовується не ім'я, а прізвище з додатком слова «сенсей» (учитель) або «сан» (пан, пані). Учні японської школи можуть не запам'ятовувати прізвища своїх вчителів, слово «сенсей» стає універсальна звертанням до вчителя з 1 до 12 класу, понад те, це звертання характерно і для дорослого суспільного життя японців: так звертаються студенти до викладачів, підлеглі до керівники.

Така тенденція, на наш погляд, дещо суперечить національному характеру і природі українському мовленнєвому етикету.

Отож природно, що такі діти-першокласники можуть переносити такі моделі спілкування з рідними людьми на будь-яку дорослу людину, зокрема вчителя, вважаючи таку ситуацію нормативною.

Тому вчителеві важливо уже з перших днів чітко представитися, назвавши своє ім'я та по батькові і спонукати дітей так звертатися до нього та до інших учителів чи дорослих. Учителеві важливо з перших днів акцентувати не тільки на своєму імені і по батькові, а й інших учителів, дорослих, батьків, щоб привчати, щоб привчити школярів правильно звертатися до дорослої людини в офіційній обстановці спілкування. Окрім того, повторення імені та по батькові вчителя може стати своєрідною дикційною розминкою на перших уроках навчання грамоти. Скупчення важких для дітей молодшого шкільного віку приголосних звуків, наявність безлічі складів в імені і по батькові - усе це є чудовим дидактичним матеріалом у початкових класах, які ми практикували на «мовленнєвих хвилинках» (більш докладно про це – у підрозділі 2.2). Така робота, як покажемо далі, є ефективною і тому не варто шкодувати часу на таку форму мовленнєвої діяльності. Тим більше, що діти переноситимуть такі формули звертань і на себе, збагнуть, що вони не Коля чи Света, Танька чи Серьожка, а Миколка, Світланка, Тетянка, Сергійко. У цьому контексті звернемо увагу і на таке типове порушення мовленнєвого етикету, як уживання в мовленні молодших школярів особових займенників він, вона при розмові між однокласниками, коли присутній той, про кого говориться «він» чи «вона». Тому треба постійно наголошувати дітям: якщо людина присутня при розмові, про неї не етично говорити «він» чи «вона», а звертатися за іменем (якщо це ровесник) чи за іменем та по батькові (якщо це дорослий), чи пан/пані.

Грубим порушенням українського мовленнєвого етикету є типові висловлювання учнів: А він у мене забрав (про однокласника-сусіда за партою), Вона мене штовхнула. Хай він віддасть книжку. Він перший почав і под.

Чи про вчительку (яка перебуває у класі, тобто присутня при розмові): А вона мені сказала. Вона дозволила.

Такого типу відхилення від норм українського мовленнєвого етикету особливо властиве і для позанавчальної діяльності, де дорослі зокрема й учителі, не звертають увагу на таке порушення і не виправляють мовленнєві полики школярів. І, звісно, у сімейному спілкуванні, коли батьки абсолютно не реагують на такі «мовленнєві дрібниці».

Цей аспект теж ураховували, вибудовуючи нашу методику формування мовленнєвого етикету молодих школярів. Через гру створювали штучні мовленнєві ситуації, які ставали у мовою засвоєння найважливішої формули мовленнєвого етикету - формули звертання.

При чому таку роботу здійснювали не тільки уроках української мови, а й літературного читання. До прикладу, як навчальний матеріал використовували українську народну казку «Лисичка-сестричка та Вовк-панібрат», літературну казку І. Франка «Лисичка та Журавель», які слугували прекрасним чинником формування мовленнєвої культури. Наприклад, під час роботи над останньою казкою звертали увагу на звертання, шанобливе звертання персонажів один до одного, засоби мовленнєвого етикету, етикетні формули українців.

Наступний вектор, на якому ми сфокусували роботу з формування мовленнєвого етикету молодших школярів, це звертання один до одного. Як показали результати спостережень, діти вживають неповні форми імен з суфіксами: Анька, Ленка, Ірка, Дімка, Серий, Мішка, Машка, Стасік, Вовік, Ларіска, Славік, Сонька, Стьопа та ін., які не є властиві українській літературній мові. Такі граматичні форми – це мовленнєві покручі, недолуге калькування російськомовних варіантів. Тут наголошували школярам на властивих українській мові варіантах звертання до однокласників, друзів, використання зменшувально-пестливих суфіксів –к, -ик, -очк тощо (Михайлик, Тетянка, Стасик, Ірочка, Софійка, Оленка, Ларисочка, Ярославчик, Степанко та ін.). Наедені просторічні російськомовні варіанти імен засвідчують зневажливу фамільярність, згрубілість етикетних формул, дітям підкреслювали, що просторіччя – це мова малограмотних або недостатньо грамотних людей. В українській мові є достатній арсенал морфем (суфіксів), які надавали звертанням суб'єктивну оцінку, до прикладу, відтінку пестливого, ввічливого, дружнього. У традиційному мовленнєвому етикеті українства споконвіку плекався культ високих етикетних норм, свідченням чого – усна народна творчість (казки, українські народні пісні) і тому не варто надавати іменам відтінку зневаги, приниження, а потрібно послуговуватися питомими українськими звертаннями.

На заняттях з української мови та літературного читання, присвячених мовленнєвому етикету, учням давали відчуті різні відтінки значення. Починали роботу зі звернення до найближчих

людей: мами, тата, бабусі дідуся, сестри, брата, подруги, друга тощо.

До прикладу: - Порівняйте слова мама і матуся, мамочка, мамусенька, матусенька та ін. Яка форма звертання сподобається вашій мамі? Поясніть чому.

Чи: - Порівняйте слова баба і бабуся. Яка форма звертання сподобається вашій бабусі? Поясніть чому.

Такого роду робота доречно не тільки при вивченні складу слова. Не потрібно чекати теми «Суфікс», щоб почати роботу над звертанням, адже мовне чуття формується з перших кроків навчання, уже в період навчання грамоти. Саме там, наприклад, під час вивчення літери м доречно буде розпочати роботу над цим правилом мовленнєвого етикету.

Кому говорити ви, а кому - ти?

Який досвід спілкування - на ти або на ви - отримують наші учні до навчання в школі? До школи діти набувають досвід спілкування на ти: так вони говорять з батьками, бабусями і дідусями, братами і сестрами, ровесниками.

Українські народні казки також залишати в пам'яті дитини дошкільного віку модель поведінки на ти - до однієї особи і на ви - до багатьох (прикладі казок наведені в додатку II).

Цікаво відзначити, що в народних казках інших країн зустрічається і інша модель - звернення до незнайомого (старшому за віком!) особи не на ти, а на ви.

Ось уривок з чеської народної казки «Млинок і сума»:

«Йшла стара бабуся. Побажав він їй здоров'я.

Вона подякувала і питає:

- Чи далеко прямуєте?

- Так нащо це вам, бабусю? Ви ж мені все одно нічим допомогти не зможете.

- А ви як знаєте? Скажіть мені, які у вас турботи? Може, я вам і допоможу» [69].

Найбільш яскравий контраст у порівнянні з російською народною казкою «Царівна Жаба», де герой звертається до жаби на ти, вживаючи просторіччя «стара хричовка», можна побачити в уривку з японської народної казки «Дві жаби»:

«Нарешті, обидві жаби дісталися до вершини. Здивувалися. Помовчали. Потім, як справжні японські ввічливі жаби, привіталися:

- Вітаю! - сказала жаба з Кіото.

- Вітаю! - сказала жаба з Осаки.

- Я жаба з Кіото і скачу в Осаку.

А ви? - запитала перша жаба» [69].

Можливо, не випадково саме японців у всьому світі вважають еталоном ввічливості? Японські діти змалечку черпають мовну ввічливість з улюбленого ними казкового фольклору.

Отже, сучасні українські діти з раннього віку дедалі частіше опановують модель звертання до співрозмовника на ти. Така модель мовленнвої поведінки на ти, прийнята в сучасній українській сім'ї, не зовсім відпоідає традиція національного мовленнєвого етикету українців, тим більше, що зразки українського фольклору теж здебільшого спрямовують дитину на

шанобливе звертання до людей, особливо старшими за віком, статусом, незнайомих людей.

У зв'язку із цим зазначимо: український мовленевий етикет вимагає чіткого розмежування ситуацій уживання особових займенників ти і ви.

ти передбачає:

- звертання до добре знайомого адресата;
- звертання в неофіційній обстановці спілкування;
- звертання при дружніх, інтимних стосунках між партнерами комунікації;
- звернення до рівного і молодшому за віком, статусом співрозмовника, однолітка, однокласника тощо.

ви передбачає:

- звертання до незнайомого або малознайомого співрозмовника;
- звертання в офіційній обстановці спілкування;
- звертання при підкреслено ввічливому, стриманому ставленні до адресата;
- звертання до рівного і старшого за віком і статусом адресата;
 - звертання до бабусь і дідусів, батька та матері;
 - звертання до студентів, гімназистів.

При роботі над уживанням звертань на ти і ви в початковій школі важливо привчати учнів розмежовувати дві ситуації спілкування: спілкування молодшого за віком і статусом зі старшим, де від школяра потрібно вибір ви; і спілкування рівних за віком і статусом, яке передбачає вибір ти.

Нині відкритою для дискусії залишається проблема вибору звертання на ти чи ви, якщо йдеться про комунікацію на рівні вчитель – учень. Безумовно, молодший школяр опановує одну форму звертання до свого вчителя і до всіх інших вчителів - тільки на ви. Щодо звертання вчителя до окремого школяра, гадаємо, є відкритим. Адже, з одного боку, учитель, здавалося б, має право звертатися до будь-якого учня, тим більше початкової школи, на ти, оскільки учень практично після першого тижня навчання стає для нього добре знайомим, часом навіть близьким адресатом. З іншого боку, треба все ж таки знати, що спілкування вчителя з учнем здійснюється не в інтимній, побутовій ситуації, в офіційній сфері, навчальному закладі, у стінах школи і класу, що вимагає вибору відповідної форми звертання - на ви. Зазначимо: в Україні, зокрема в Галичині, у гімназіях, ліцеях, університетах і шкільні вчителі, і професори університетів зверталися до своїх учнів на ви, більш того, до того ж студентів зазвичай ще й по імені з додаванням слів «панич», «панна».

Звісно, уживання звертань на ти і ви за нинішньої доби не є таким регламентованим, правила мовленнєвого етикету нині пом'якшилися і сучасний український мовленнєвий етикет став більш демократичним, тим більше що вчителі початкових, так і середніх і старших класів спілкуються зі своїми учнями не тільки в навчальний, а й у позанавчальний час, між ними за багато років співпраці встановлюються часом теплі, дружні стосунки. Однак, як показало наше спостереження, у новітніх закладах освіти домінує звернення на ви, що є даниною традиціям галицького мовленнєвого етикету.

Звісно, такий варіант звертання не зустрине одностайного схвалення у більшості учителів початкових класів, багато вчителів будуть категорично заперечувати проти використання ви як звернення до однієї особи - учневі або учениці, тим більше до учнів початкових класів, але, думається, запліщувати очі на чинне (понад те, ніким не скасоване!) правило українського мовленнєвого етикету теж не варто. Безумовно, кожен учитель має право вчинити так, як йому видається згідним (за умови, що він сам добре знайомий з вимогами сучасного українського мовленнєвого етикету).

Не менш актуальною є проблема звертання до незнайомої людини.

Сучасне проблемне і складне життя спонукає дітей ставитися до незнайомих людей не просто з упередженням, але з недовірою і навіть острахом.

Звичайно ж, педагоги повинні попереджувати дітей про небажані контакти з незнайомими людьми, однак трапляються ситуації, коли потрібно звернутися до незнайомого дорослого в громадських місцях, за певної потреби, за допомогою тощо. Це, до прикладу, в іншому навчальному закладі, у закладах позашкільної освіти, на вулиці, вокзалі, автобусній зупинці, церкві, музеї, кінотеатрі, кавярні, крамниці тощо. Далеко не всі незнайомці повинні асоціюватися в дітей зі страхом, інакше життя дитини буде сповна не радості, позитивних емоцій, а тривоги і боязні. Звертання до незнайомої людини – одне з найважчих компонентів в українському мовленнєвому етикеті, оскільки в українській мові досі немає універсальної

загальноприйнятої етикетної формули звертання до чужого, як, до прикладу, в англійській чи французькій. За радянського періоду побутували слова-звертання «товаришу», «громадянине». Сьогодні це атавізми радянського способу життя. Як відомо, діти в дошкільному віці до незнайомих їм людей часто звертаються зі словами тьотя (тітонька), дядя (дядько). Говорячи про незнайомих людей в третій особі, діти часто вживають формули «ця тьотя», «он той дядя». Узагалі потрібно відзначити, що гендерні звертання (за статевою розбіжністю) характерні для української мови: чоловік, жінка, хлопець, дівчина і т. д. У більшості мов світу до незнайомих людей не звертаються за гендерною ознакою.

Тому важливою постає проблема, яку треба розв'язати уже в першому класі. Як же все таки варто звертатися до незнайомих людей, до прикладу, у тому випадку, якщо потрібно дізнатися, котра година або де розташована потрібна вулиця, зупинка, школа, місце праці мами тощо? У такому випадку на допомогу придуть питомі українські етикетні мовленнєві формули пан, пані, паничу, панно, згадки про які дуже давні, зафіксовані в усній народній творчості (до прикладу, казка «Пан Коцький», колядка «Добрий вечір тобі, пане господарю!» та ін.). Окрім цього, дітей паралельно призвичаюємо і до вживання таких формулам звертання (вибачення, прохання), як: перепрошу, як...; вибачте, будь ласка; скажіть будь ласка; будьте ласкаві, підкажіть, як...; прошу сказати... В арсеналі галицького мовленнєвого етикету таких мовних ормул є достатньо. І специфіка нашого регіону саме полягає і тому, що такі формули

звертання є для більшості молодших школярів природними, позаяк вони чули їх змалечку в родинному колі, у соціумі, від бабусь, дідусів, прабабусь і прадідусів. Тому звертання пан, пані цілком можна запроваджувати як універсальну форму звертання до чужих, малознайомих людей. Власне, в окремих навчальних закладах м. Івано-Франківська (до прикладу, Католицькій школі імені святого Василя Великого) повсюдно (у класній, позакласній навчальній, освітній, виховній діяльності) поширена саме така форма звертання і в дітей випрацьовуються стійкі навички на все життя – шанобливе звертання до людей.

Для випрацювання таких стійких навичок звертання можна створювати на уроці української мови спеціальні мовленнєві ситуації, до прикладу, розігрування сценки («На вулиці», «У кінотеатрі», «У ляльковому театрі», «В автобусі» та ін.), де діти вибирають ролі: учень і незнайомець / незнайомка, до яких належить звернутися з питанням або проханням:

- Пане, скажіть, будь ласка, котра година?
- Пані, вибачте, будь ласка, як пройти на вокзал?
- Вибачте, будь ласка, скажіть, де розташований ляльковий театр?
- Перепрошую, пані, як доїхати до школи № 23?
- Дуже перепрошую, пані, скажіть, будь ласка, чи є квитки на сеанс...?
- Шановна пані, дайте, будь ласка, квиток на виставу.

Молодшому школяреві важливо розуміти, за що він при звертанні до незнайомця (який зазвичай поспішає у своїх справах, заклопотаний складним життям), повинен попросити

вибачення за турботу, позаяк відриває і відволікає незнайому людину від його особистих справ і думок, змушує його витратити час на іншого.

Під час роботи над мовленнєвими формулами «скажіть, будь ласка», «вибачте, будь ласка» варто наголосити дітям на правописі слова будь ласка, яке пишеться окремо, з літерою д, а також виокремлюється на письмі комами (як вставне слово). Ці орфографічні навички надзвичайно важливі, позаяк такі етикетні формули вони будуть використовувати десятки тисяч разів у своєму дорослому житті (професійному, зокрема), тому грамотно писати ці етикетні формули потрібно завжди, а сформувати відповідні вміння необхідно вже в першому класі. Аналогічно варто наголосити про можливі помилки просторічного характеру: вибачаюся (калька з російської мови – извиняюсь) та замість скажіть багатьма зараз активно використовується дієслово підкажіть: підкажіть, будь ласка, котра година. Така заміна є ненормативною і розцінюється фахівцями з культури мовлення як просторічна, адже в дієслів сказати і підказати різне лексичне значення.

Одним з важливих завдань для вчителя під час ознайомлення молодших школярів з мовленнєвим етикетом є опанування форм вітання та прощання. Як правильно привітатися і як попрощатися?

На жаль, у шкільній практиці ми інколи простежували ситуації, коли молодші школярі, особливо в першому та другому класах, заходили до класу, не привітавшись, ідучи додому, не прощаючись. Тому формування розуміння привітатися і

попрощатися є дуже важливим і воно не починається і не завершується в 1 класі, цей про процес повинен тривати весь період навчання в початковій школі, тільки в такому випадку ми зможемо привчити дітей до елементарних норм українського мовленнєвого етикету.

Ця проблема є доволі складною ще і з тієї причини, що молодші школярі в межах свого класу дотримуються правил мовленнєвого етикету, а поза його межами – ні, ігноруючи при цьому вчителів інших класів та загалом працівників школи чи будь-якого дорослого, який перебуває в школі. Ми теж були свідками таких фактів.

Окрім універсальної формули привітання Добрий день, Доброго ранку, Добрий вечір (Привіт!) і прощання (До побачення), важливо дати зрозуміти кожному учневі, що слова вітання і прощання можна вибирати залежно від тієї чи іншої ситуації спілкування. Вибір залежить від різних умов: близький - незнайомиць; дорослий - одноліток; ранок/день/вечір, громадське місце – культове місце (церква) тощо.

Якщо одному, однокласникові, одноліткові, другові, можна сказати «Привіт!» і «Па-па!», «Бувай», то дорослому - «Добрий день» і «До побачення!».

При цьому важливо зазначити на таких моментах, як нормативність мовлення (як усного, так і писемного). Ідеться про такі істотні речі, як уживання нормативних форм: Добрий день (Добридень) (а не доброго дня), Доброго ранку, Добрий вечір (Добривечір), Добраніч, на добраніч. Це давно усталені форми, тому їх не потрібно міняти на штучні: Доброго дня, Доброго

вечора, Спокійної ночі! Так можна сказати тільки тоді, коли маємо при цих сполуках дієслово, до прикладу: бажаю тобі доброго дня (вечора).

І, урешті, наголошуємо на правописі цих етикетних формул: вони пишуться окремо (добрий день, добрий вечір, доброго ранку), до побачення, на добраніч.

Така робота дуже важлива, оскільки вже в першому класі формуються важливі мовленнєві навички, за умов успішності цього процесу дитина, ставши дорослою людиною, також грамотно буде послуговуватися етикетними мовленнєвими формулами та буди володіти зразковим мовленнєвим етикетом.

Необхідною умовою оволодіння нормами мовленнєвого етикету в ситуаціях навчального та ділового мовлення має стати обов'язковою частиною постійної роботи з розвитку мовлення кожного школяра - такою ж обов'язковою, як знайомство з абеткою української мови, орфографічними правилами чи таблицею множення.

2.3 Дослідницько-пошукова робота щодо вдосконалення вмінь етикетного мовлення третьокласників

У першому розділі були розглянуті теоретичні основи вдосконалення вмінь етикетного мовлення молодших школярів у позаурочній діяльності. У другому розділі розкривається зміст дослідно-пошукової роботи, метою якої є теоретично обґрунтувати, розробити та апробувати результативність і

ефективність методичного забезпечення для вдосконалення вмінь мовленнєвого етикету молодших школярів.

Базою проведення дослідження стала ЗОШ №5 м. Івано-Франківська.

Дослідницька робота проводилася в період з жовтня 2018 року до травня 2019 року в три етапи:

- спостереження за мовленнєвою поведінкою молодших школярів, з'ясування рівня володіння мовленнєвим етикетом молодших школярів, добір діагностичних методик виявлення рівня розвитку етикетної мовлення учнів третього класу, розроблення діагностики і формування методичної бази для впровадження авторської методики (вихідний етап);

- застосування на практиці методичного забезпечення для вдосконалення вмінь етикетного мовлення учнів 3 класу на уроках української мови, літературного читання та в позаурочній діяльності (формувальний етап);

- з'ясування результативності рівня розвитку мовленнєвого етикету учнів 3 класу в урочній та позаурочній діяльності (контрольний етап).

Відповідно до Державного стандарту, освітній процес спрямований на освоєння молодшими школярами основної освітньої програми і оволодіння універсальними навчальними діями. Для дослідження рівня володіння мовленнєвим етикетом молодших школярів була розроблена відповідна діагностика.

Метою діагностики є визначення якості освоєння основної освітньої програми початкової загальної освіти в царині культури мови, зокрема володіння нормами українського мовленнєвого

етикету, яка показує рівень сформованих в учнів універсальних навчальних дій, ґрунтуючись на наступності початкової та дошкільної освіти: оволодіння початковими уявленнями про норми української мови і правила мовленнєвого етикету; уміння орієнтуватися в цілях, завданнях, засобах і умовах спілкування, вибирати адекватні мовні засоби для успішного розв'язання комунікативних завдань; формування уявлень про етикетні мовні формули, первинні етичні уявлення, поняття про добро і зло, моральність, гречність, увічливість; уміння доносити свою позицію до інших, обстоювати свою точку зору, аргументуючи її; підтверджувати аргументи фактами, з урахуванням навчальних і життєвих ситуацій у спілкуванні з дорослими і однолітками; уміння використовувати у своїй міні-промовах етикетні формули (вітання / прощання, звертання, прохання / подяки, відмови).

Теоретичне дослідження уможливило виокремити показники і критерії розвитку умінь етикетної мови, необхідні для визначення рівня володіння мовленнєвим етикетом у третьокласників (табл. 2.1, уміщена в додатку К). Аналізуючи зміст табл. 2.1, зазначимо, що всі описані нами три рівні сформованості в молодших школярів умінь мовленнєвої етикетної поведінки взаємопов'язані. При цьому кожен попередній зумовлює наступний, включаючись до його складу.

Наша методика передбачала такі форми контролю:

- вхідний контроль, який здійснюється на початку року і дозволяє визначити вихідний рівень розвитку учнів;

- поточний або проміжний контроль, який здійснюється на кожному занятті. Аналіз навчальної діяльності дозволяє

зрозуміти, які навички формуються і розвиваються, і, за необхідності, унести корективи, щоб виокремити пріоритетні напрями розвитку особистості молодшого школяра;

- підсумковий контроль проводили по закінченні впровадження авторської методики.

У нашому дослідженні взяли участь 25 осіб з «А» (контрольного) класу і 25 учнів з «Б» (експериментального) класу.

На етапі констатувального експерименту ми провели спостереження за мовною діяльністю учнів і тестування задля виявлення ступеню обізнаності учнів про мовленнєвий етикет.

На першому етапі констатувального експерименту, проводили спостереження за мовленнєвою діяльністю в навчальний час і в позаурочній діяльності. У третьокласників-респондентів простежили такі показники: уживання в процесі мовленнєвої діяльності правил етикету, використання формул вітання / прощання, вживання формул звертання, застосування формул прохання / подяки, ввічливої відмови в проханні (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Зведена таблиця результатів спостереження за етикетно-мовленнєвою поведінкою учнів третіх класів

Рівень/клас	з «А»	з «Б»
Високий	36%	28%
Середній	18%	20%
Низький	46%	52%

--	--	--

За результатами дослідження, простежуємо високий рівень володіння етикетним мовленням у 36% учнів 3 «А» класу, 18% не завжди використовують в мовленнєвій діяльності формули прощання, прохання, ввічливої відмови, учні, які використовують у мові тільки формули вітання / прощання, становлять 46%.

Результати дослідження, проведеного в 3 «Б», засвідчили: 28% учнів з високим рівнем, 20% із середнім і 58% з низьким рівнем володіння етикетним мовленням.

Наступним етапом констатувального експерименту, стало анкетування. У тесті анкети для третьокласників були представлені комунікативні ситуації і різні варіанти відповідей.

Проведемо аналіз результатів відповідей на запитання, пов'язані з поняттями «етикет» і «етикетна мова».

У першому завданні третьокласники повинні були вибрати один з двох варіантів відповідей на запитання «Етикет - це ...». В 3 «А» класі 75% респондентів знають, що етикет - це зовнішній прояв шанобливого ставлення до тих, хто оточує, а 3 «Б» - 68% (рис.1)

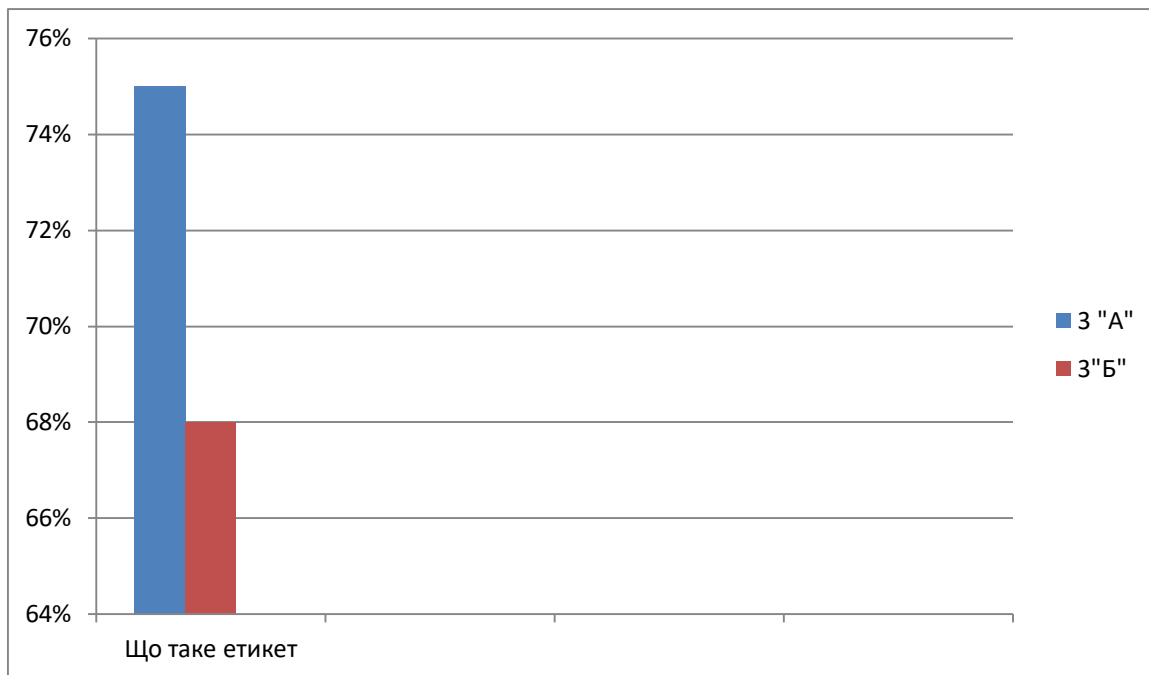

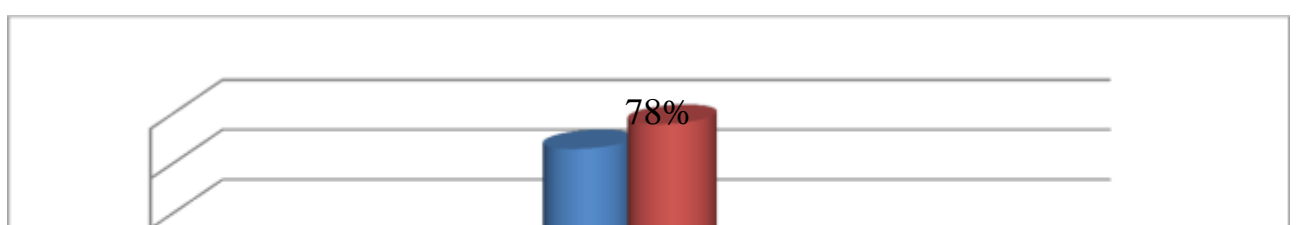
Рис.2.1. Результати відповідей третьокласників на запитання «Що таке етикет?»

Таким чином, результати засвідчують про певну різницю в уявленнях учнів третіх класів про поняття «етикет».

Завдання №2 містило в собі питання про поняття «мовленнєвий етикет». Дітям пропонували три варіанти відповідей:

- 1) добрі думки;
- 2) слова, якими ми користуємося для шанобливого ставлення до тих, хто оточує;
- 3) правильні вчинки.

На рисунку 2.2 увиразнено результати відповідей на це запитання.

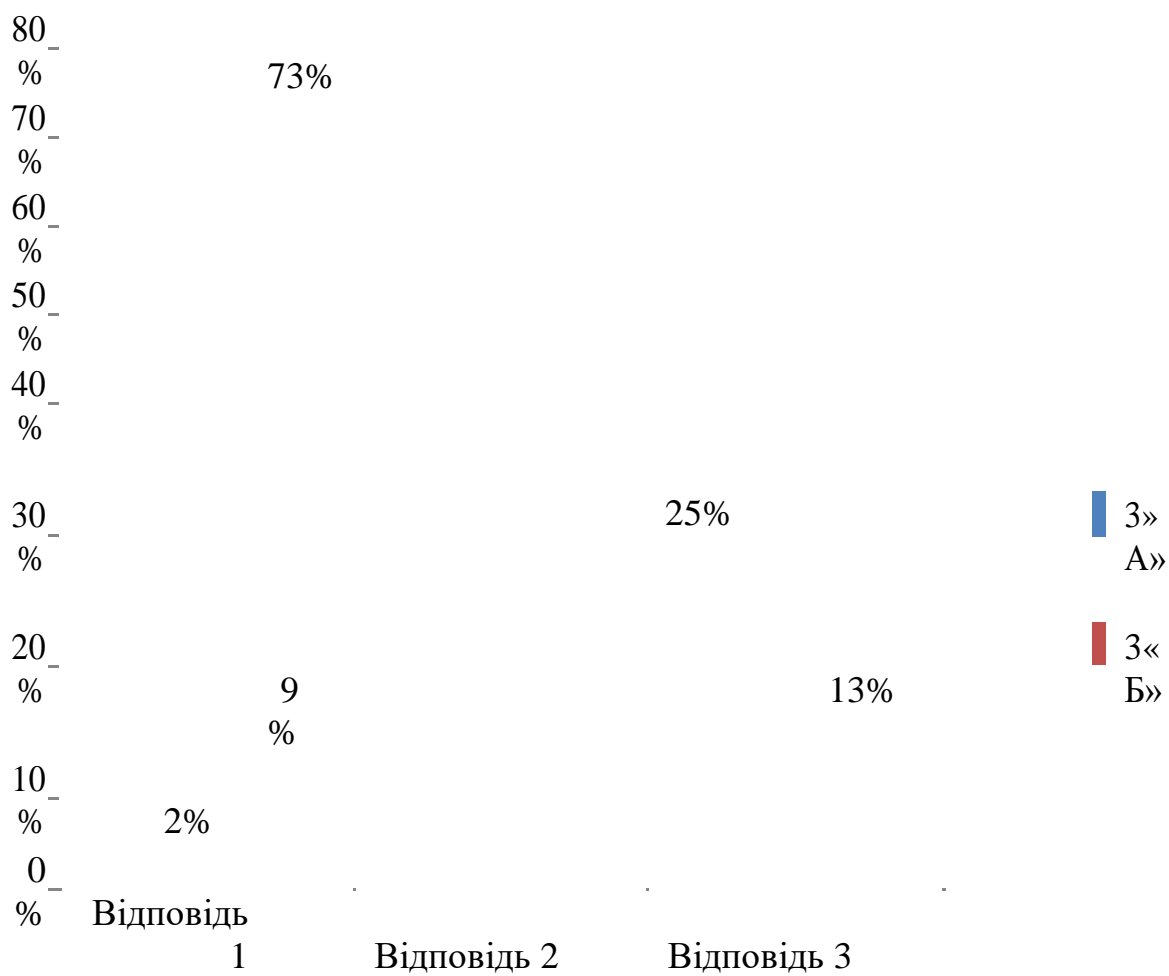

Рисунок 2.2. Результати відповідей учнів третіх класів на запитання «Що таке мовленнєвий етикет»

Отже, більшість учнів правильно відповіли на запитання, що засвідчує про однакове уявлення про мовленнєвий етикет.

Запитання (3-8) були спрямовані на використання в мовленні третьокласників етикетних формул: вітання, прощання, вдячності, вибачення, комунікування з малознайомими людьми, дорослими. За результатами відповідей на запропоновані тести, респонденти були згруповані за трьома рівнями: низький (0-4 бали), середній (5-7 балів) і до високого рівня віднесли тих третьокласників, які відповіли на всі запитання (8 балів). Результати обробки даних тестування представлені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

**Рівень розвитку умінь володіння мовленнєвим етикетом у
третьокласників**

Рівень	3 «А»	3 «Б»
Високий	43%	38%
Середній	52%	55%
Низький	5%	7%

Отже, вхідна (початкова) діагностика вмінь етикетного мовлення третьокласників ґрунтувалася на результатах спостереження та анкетування (таблиця 2. 4).

Таблиця 2.4

Вхідна діагностика вмінь етикетного мовлення третьокласників

Показники	Результат		
	Високий	Середній	Низький
Ступінь опанування арсеналом знань у ділянці етикету мовлення	55%	30%	15%
Уміння орієнтуватися в завданнях, засобах і умовах спілкування, вибирати адекватні етикетні засоби мови для успішного комунікування та розв'язання комунікативних завдань	25%	45%	30%
Уміння доносити власну позицію до інших, Обстоювати власну точку зору з урахуванням навчальних та життєвих ситуацій у спілкуванні			

з дорослими людьми та однолітками,
учителями, батьками за умов збереження
етикетних правил.

30%

35%

35%

Уміння інтерпретувати інформацію етикетного характеру	55%	33%	12%
Уміння рефлексувати власне мовлення	25%	30%	45%

Отже, як бачимо, що в обидвох класах у третьокласників переважає середній рівень розвитку умінь мовленнєвого етикету. Ми можемо зробити висновок про те, що отримані дані свідчать про необхідність роботи над розвитком мовленнєвого етикету не тільки в навчальній, а й позаурочній діяльності.

Додатки А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, И увиразнюють розроблені нами завдання, спрямовані на формування мовленнєвого етикету учнів третього класу на уроках та в позаурочній діяльності.

Наведемо окремі з них. Насамперед використовували роботу зі словником. Важливо було наголосити дітям про те, що тлумачний словник української мови

подає розлогий синонімічний ряд до слова ввічливий: **«ВВІЧЛИВИЙ[УВІЧЛИВИЙ]** (який дотримується правил пристойності, виявляє уважність, люб'язність), **ЧЕМНИЙ, ВІХОВАНИЙ, ГРІЧНИЙ, КОРЕКТНИЙ, ДЕЛІКАТНИЙ, УВАЖНИЙ, ПРИВІТНИЙ, ПРИВІТЛИВИЙ, ШАНОБЛІВИЙ, ЛЮБ'ЯЗНИЙ, ОБАЧНИЙ***рідше*, **ОБХІДЛИВИЙ***рідше*, **ПОШТІВИЙ***розм.*, **УЧТІВИЙ***розм.* *рідко*, **ЗВИЧАЙНИЙ***розм.*; **ГАЛАНТНИЙ, ЛІЦАРСЬКИЙ, РІЦАРСЬКИЙ, ПОСЛУЖЛИВИЙ, ЗАПОБІГЛИВИЙ, КУРТУАЗНИЙ** *книжн. рідко* (вишукано, підкреслено чемний)» [36].

Розглядали з третьокласниками приклади, які подає словник. Відтак школярі наводили власні приклади речень, у які вводили перелічені вище прикметники.

Аналогічну роботу проводили, добираючи антонімічні пари (додаток Е).

На уроці розвитку зв'язного мовлення вивчали з учнями пошанну лексику (див. додатки А, Б, В, Г, Д, Ж). Також вважали за потрібне навести приклади з книги Бориса Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо»: «Люди, що не дбають за культуру власної мови, часто помилково кажуть: «Я вибачаюся». Так сказати не можна, бо частка - *ся* означає *себе*, отже, виходить, що людина вибачає саму себе, тимчасом як уважає, що завинила чи помилилась перед кимось. Треба казати: *вибачте мені, пробачте мені, простіть мені, даруйте мені* або *я перепрошую*. Цей останній зворот — характерний для подільського, волинського та інших південно-західних говорів, де він поширився підо впливом польської мови.

Так само не можна казати: «За ці слова треба *вибачатись*», — а слід: «треба *попросити вибачення*» або «треба *перепросити*».

Вивчаючи тему «Ведення телефонної розмови» (додаток Г), дітям пропонували створити діалоги (за різних ситуацій: абонент старший за віком, абонент – одноліток, абонент – батьків колега, абонент – учитель, абонент – священник, абонент – мамина колега, яку треба попросити, щоб покликала маму до телефону тощо), озвучити їх, помінятися ролями.

Наголосили на значенні слів абонент, адресат і адресант, спонукали дітей попрацювати зі словником. Ознайомили школярів із правилами ведення телефонної розмови.

Наприкінці запропонували виразно прочитати в ролях вірш Грицька Бойка «Ділові розмови» та Ганни Чубач «Алло! Алло»:

Ділові розмови

Щоденно після школи у Петрика і Вови усе по телефону йдуть «ділові» розмови:

- Здоров!
- Здоров!
- Як справи?
- Що робиш? — я питаю.
- Та ось по телефону з тобою розмовляю... А як у тебе справи?
- Та справи — те що треба!
- А що ти зараз робиш?
- Та от дзвоню до тебе...
- Ну, що ж — бувай здоровий, бо вже пора кінчати: ще ж треба подзвонити до Роми і до Гната. [40].

Відтак дітям поставили такі запитання:

Яку розмову вели між собою хлопчики? Чи можна назвати її діловою?

Чи дотримано правил ведення телефонної розмови?

Що хотів підкреслити Грицько Бойко назвою вірша «Ділові розмови»?

А чи знаєш ти, якою повинна бути ділова розмова? Розкажи.

Попрацюйте в парі! Підготуйте і розіграйте з сусідом по парті діалог по телефону.

«Алло!Алло»

- Алло! Алло!
- А вам кого?
- А мені покличте Зою!
- А немає тут такої!

— А ви хто? Алло! Алло!
Але в трубці вже гуло. [40].

*Чи дотримано правил ведення телефонної розмови у вірші
Ганни Чубач?*

*Як би ви повели розмову? Запишіть правильний варіант такої
телефонної розмови.*

У процесі впровадження авторської програми з формування мовленнєвого етикету прагнули, щоб учні третього класу навчалися орієнтувати власне мовлення на слухача (однокласника, співрозмовника, вчителя, батьків тощо), ураховувати ситуацію, тему, мету висловлювання; володіти етикетним мовленням.

Школярів навчали правильно писати листи, записки, смс-повідомлення про свої справи (одноліткові, друзів, мамі, вчительці, бабусі та ін.), складати письмове запрошення на свято і привітання. Методичні рекомендації, які ми пропонували учням, подано в додатку Ж).

Підручник з української мови знайомить третьокласників із правильним написанням оголошення, складанням письмових запрошень і привітань. Ми спочатку знайомили дітей зі зразками вітання. При цьому наголосили, як слід звертатися, як висловити привітання, як підписати, поставити дату. Відтак пропонували учням написати власні привітання.

На наступних уроках знайомили учнів третього класу зі зразком запрошення, опрацьовувавши його, приступили до складання колективного запрошення для батьків на відзначення свята Миколая.

Зазначали, як важливо вживати звертання (іменники у кличному відмінку), правильно привітатися, попрощатися, на письмі іділяти звертання розділовими знаками. Для цього в українському мовленнєвому етикеті є цілий арсенал мовленнєвих формул (додатки Б, Д). Також навчали дітей правильно писати пошанну лексику (будь ласка, до побачення, на добраніч та ін.)

Саме вчитель повинен закріпити з дітьми етичні навички при складанні письмових висловлювань. Без сумніву, наслідком засвоєння цих відомостей має стати свідоме ставлення учнів до своїх усних та письмових висловлювань, прагнення дотримуватися етики мовлення, уникати помилок. Робота над реалізацією цих завдань триває в процесі вивчення всіх тем і розділів програми з української мови. Завдання вчителя – дібрати відповідні тексти (тематичний дидактичний матеріал), у яких було б актуалізовано знання з ділянки мовленнєвого етикету та які б слугували формуванню етикетного мовлення в учнів третього класу.

До прикладу, під час вивчення розділу «Мова і мовлення», який включає теми «Мова – найважливіший засіб спілкування», «Усне мовлення», «Письмове мовлення», «Культура мовлення», упроваджували основну частину нашої методики. Окремо звернули увагу на тему «Культура мовлення», метою якого є формування уявлення про культуру мовлення і культуру спілкування, прищеплення навичок мовного етикету, виховання в учнів уваги до мовного слова, поваги до людей і до самих себе.

У доступній формі вчитель розповідає дітям, що культура мовлення – це уміння правильно говорити і писати, правильно

вживати мовні засоби, відповідно до мети і умов спілкування. З того, як людина говорить, можна зробити висновок про рівень її духовного розвитку, про її внутрішню культуру. Розповідь учителя необхідно закріпити роботою над текстом з підручника «Що таке культура мовлення?».

Отже, у 3 класі триває робота із засвоєння слів ввічливості під час розмов. Учитель навчає користуватися словами ввічливості, правильно запитувати і відповідати під час діалогу. За допомогою вдало дібраних завдань актуалізували слова ввічливості, пошанну українську лексику. Ми проводили також роботу за малюнками, які вміщені в підручнику з української мови для 3 класу, що дає можливість навчитись учням поводитися в різних ситуаціях.

Для нас важливим був розділ «Текст», у якому вміщено теми, присвячені формуванню мовленнєвого етикету молодших школярів. До прикладу, тема «Етика мовлення. Закріплення навичок культури спілкування» навчає дітей етики мовлення, розвиває уміння будувати речення з «чарівними словами», вживати пошанну лексику у мовленні, виховує мовленнєву культуру загалом. Ми запропонували учням низку презентацій, у яких дібрано тематичний матеріал до тем «Ввічливий», «Чемний», «Прязний», «Привітний», «Делікатний», «Гречний» та ін. Такі проекти-презентації створено для кращого засвоєння учнями лексичного значення актуалізованих слів-синонімів до слова «ввічливий». Вони містять ребуси, дані про походження слова; твір для читання – байку, казку, оповідання В.Сухомлинського тощо; а також фотографії та малюнки для

розвитку мовлення; українські народні прислів'я для збагачення мовлення, ігрові завдання.

Також улаштовували дидактичну гру «Скажи другові комплімент». Велике зацікавлення викликали у третьокласників дидактичні ігри «День народження» та «Чаювання». З-поміж учнів обираються «гості» і «господарі», які під час спілкування мають виявити вміння ввічливо звертатись один до одного і відповідати, вручати квіти та подарунки і приймати їх, поводитися в чужій оселі, прощатися з господарями, подякувати їм за гостинність. Ці ігри готували з дітьми заздалегідь, щоб поведінка учасників гри стала зразком для інших.

Цікавою була і робота над текстом вправи 106; по виконанні завдань підручника спонукали учнів на відверту розмову, у якій кожен зміг реально оцінити рівень своєї культури, виявити прагнення стати кращим.

Проводячи роботу над вправами, розміщеними в підручнику, щоразу наголошували школярам про навички культури спілкування.

2.4 Зміст роботи щодо формування мовленнєвого етикету учнів третього класу у процесі позаурочної діяльності

Основною формою позаурочної гурткової роботи є заняття. Програма гуртка «Будьмо ввічливими!» передбачала як навчальний, так і розвивальний та виховний характер занять. Зміст кожного з них сприяв формуванню умінь володіти мовленнєвим етикетом, порівнювати, аналізувати мовленнєву

поведінку з погляду етикету, виокремлювати головне, розвивати творчу особистість, формувати культуру мовлення (таблиця 2.5, уміщена в додатку Л).

Мета: створення умов для вдосконалення вмінь культури мовлення молодших школярів, зокрема й етикетної мови.

Завдання: формувати мовленнєву культуру, уміння добирати етикетні мовні формули, навчити говорити правильно, продумано з використанням одиниць української мови залежно від мовних ситуацій, покращувати вміння і навички в володіння українською нормативною літературною мовою; розвивати мовлення на основі введення до активного словника нових термінів і слів, етикетних формул.

Очікувані результати: збагачення особистого досвіду спілкування дітей; оволодіння нормами мовленнєвого етикету і культури поведінки; орієнтація на дотримання моральних норм – правил у процесі спілкування; оволодіння учнями культурою спілкування в системі «дорослий ↔ дитина», «учитель ↔ учень», «учень ↔ учень».

Наприкінці навчального року внаслідок діяльності гуртка «Будьмо ввічливими!» учні повинні володіти основними правилами мовленнєвої культури, опанувати усною промовою, розвивати мовну ерудицію, уміти правильно і лаконічно створювати усні висловлювання, функціонувати в парах і достовірно висловлювати свої думки.

Змістове наповнення занять гуртка включало такі складники: Відомості про мови. Мова як засіб спілкування. Мова усна і письмова. Діалог. Загальне уявлення про текст як зв'язний

(монологічного) мовлення. Словесні і несловесні засоби усного спілкування (мова слів, інтонація, міміка, жести).

Слухання. Сприйняття звукової мови. Розуміння суті питань і пояснення вчителя.

Говоріння. Відповіді на запитання вчителя. Елементарне вміння вступати в діалог з однокласниками і підтримувати його. Оволодіння нормами мовленнєвого етикету в ситуаціях навчального та побутового спілкування: вітання, прощання тощо.

Усні розповіді дітей за матеріалами власних ігор, спостережень, за малюнками. Розігрування діалогів і сюжетних сцен.

Для забезпечення роботи з удосконалення вмінь володіння мовленнєвим етикетом на заняттях гуртка «Будьмо ввічливі!», куди входили учні 3»Б» класу, використовували з-поміж іншого такі вправи:

- розгорнуті відповіді на запитання (у тому числі в бесіді);
- вправи, пов'язані з аналізом мовних ситуацій;
- усний опис зі спостереження для створення ситуації;
- усний переказ прочитаного, побаченого;
- перебудова, переробка та доповнення текстів з ситуаціями спілкування, які пропонував учитель;
- діалоги між учнями, учителем тощо.

На кожному занятті учні 3»Б» (експериментального) класу вільно висловлювалися. Учитель стежив за дотриманням норм українського літературного мовлення, правильним уживанням мовних формул.

Знання, отримані учнями на таких заняттях, поглибили їхнє уявлення про мовленнєвий етикет, розширило знання про

мистецтво людських взаємин. Завдяки спеціально розробленим іграм, завданням у дітей формувалися, окрім іншого, емоційно-мотиваційні установки щодо себе, учителів, батьків, однолітків, тих, хто їх оточує.

2.5 Результати експериментального дослідження

З метою перевірки результативності авторської програми, спрямованої на формування мовленнєвого етикету учнів третього класу в навчальній та позанавчальній діяльності наприкінці експерименту провели повторну діагностику (анкетування і спостереження).

У контрольному експерименті взяли участь учні 3 «А» і 3 «Б» класів ЗОШ №4 м Івано-Франківська.

Спостереження за мовленнєвою діяльністю респондентів показало, що рівень володіння вміннями етикетного мовлення в експериментальному класі (3«Б») зріс. Під час навчальної діяльності, як ми побачили під час спостережень, діти стали рідше перебивати один одного, учителя, будувати висловлювання з використанням етикетних формул. У повсякденному спілкуванні третьокласники активно використовують різноманітні формули вітання / прощання, звертання, що говорить про підвищення рівня мовленнєвого етикету.

У позаурочній діяльності спостереження за гуртківцями (3 «Б» клас) продемонструвало, що не всі з дітей замислюються над правилами етикету і не виконують їх. Але більшість грамотно

використовують етикетні формули, і дотримуються правил етикету.

Порівняння результатів вхідної діагностики та підсумкової подано в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Порівняльний аналіз вхідної і підсумкової діагностики рівня володіння мовленнєвим етикетом

	Вхідна діагностика	Підсумкова діагностика
Високий	28%	35%
Середній	20%	33%
Низький	52%	32%

Задля наочності порівняння результатів дослідження подаємо дані експериментального дослідження в 3»Б» класі (рис.2.3).

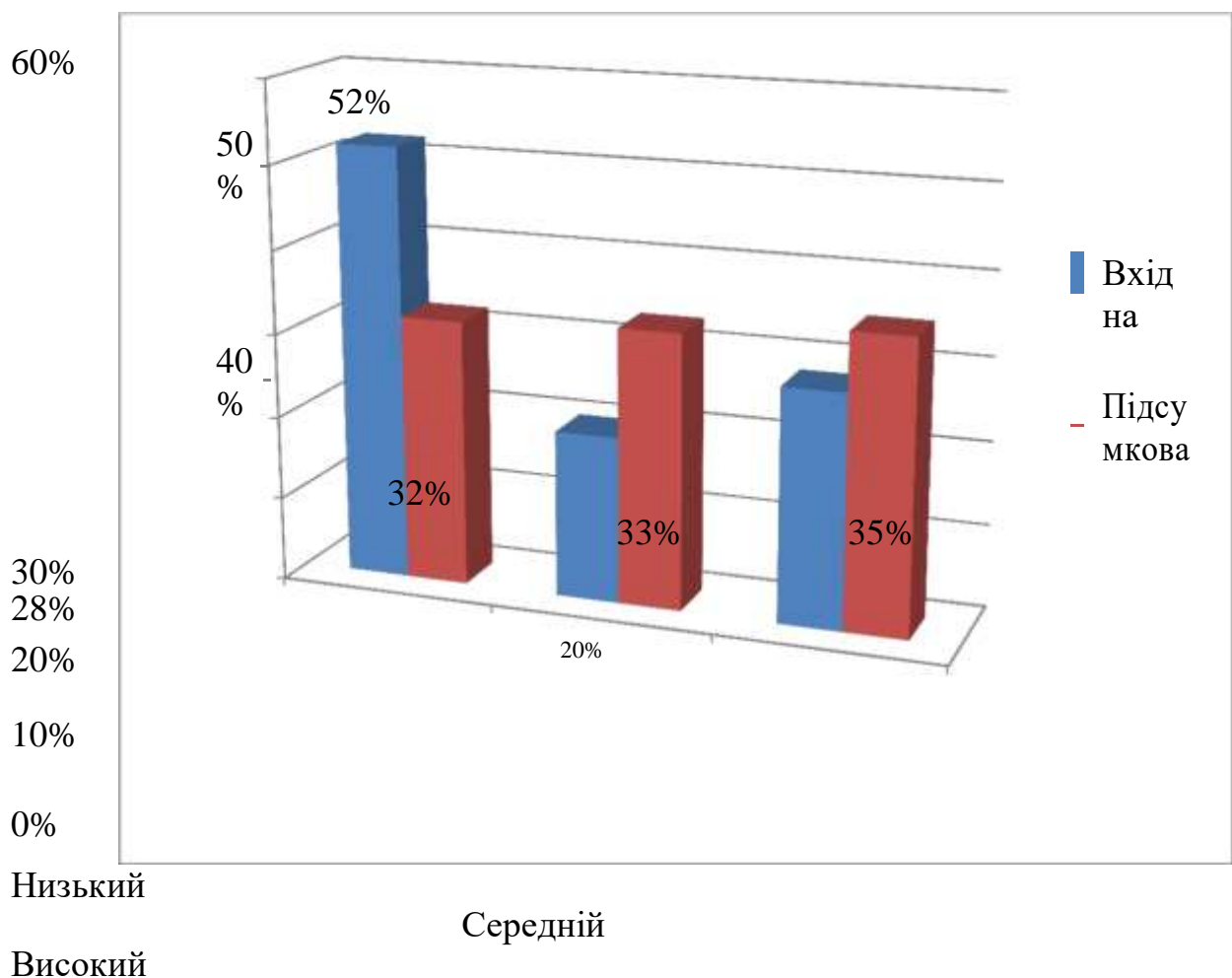

Рис.2.3. Порівняльний аналіз вхідної і підсумкової діагностики рівня мовленнєвого етикету школярів у 3 «Б» (експериментальному) класі

Спостереження за мовною діяльністю на уроках в 3 «А» класі показало, що рівень сформованості мовленнєвого етикету в молодших школярів залишився на колишньому рівні. Більшість учнів дотримуються правил етикету тільки в урочний час, при цьому порушуючи правила вживання етикетних формул в ситуації спілкування дорослий - дитина. У процесі уроку не дають висловлюватися однокласникам, перебивають учителя і однокласників, розмовляють з місця, припускаються мовленнєвих помилок, некоректно вживають мовленнєві етикетні формули. Учитель виправляє їхнє мовлення. Отже процес формування мовленнєвого етикету третьокласників відбувається відповідно до

чинної навчальної програми, де мало місця відводиться цій проблемі.

У процесі позаурочної діяльності, які навчаються в 3»А» класі, украй рідко використовують етикетні формули, не знають правил етикетної мови.

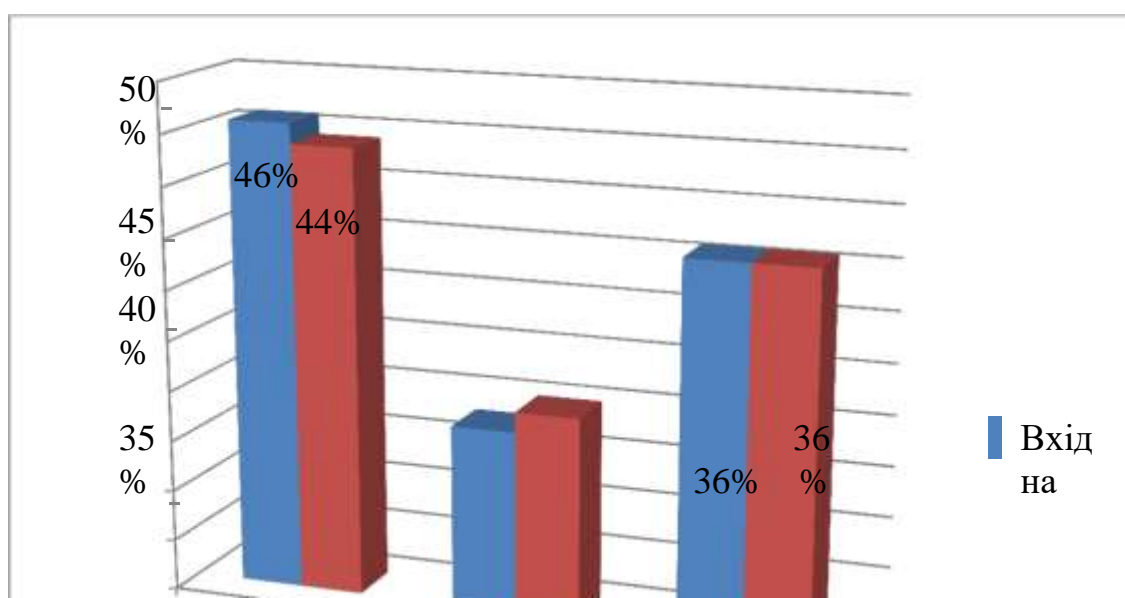
Проведемо порівняння вхідний діагностики та підсумкової в до 4 «А» класі зі спостереження за вміннями етикетної мови (таблиця 2.7).

Таблиця 2.7

Порівняльний аналіз вхідної та підсумкової діагностики рівнів сформованості мовленнєвого етикету школярів 3 «А» класу

	Вхідна	Підсумкова
Високий	36%	36%
Середній	18%	20%
Низький	46%	44%

Задля увиразнення подамо результати вхідної та підсумкової діагностики рівнів сформованості мовленнєвого етикету школярів 3 «А» класу у вигляді діаграми (рисунок 2.4).

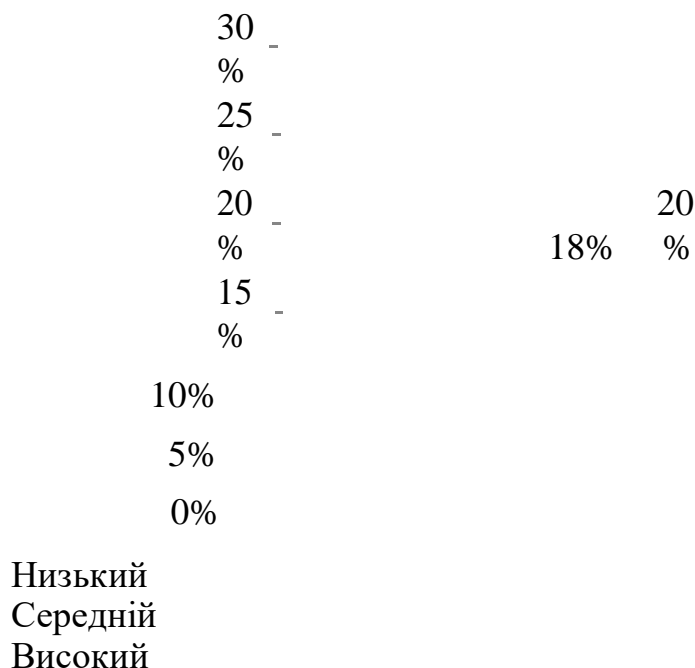

Рис.2.4. Порівняльний аналіз вхідної і підсумкової діагностики рівня мовленнєвого етикету школярів у 3 «А» класі

Як видно з рисунка 2.4, відбулося незначне зниження низького рівня володіння мовленнєвим етикетом з 46% до 44%, а також підвищення середнього рівня на 2 % (с 18% до 20%). Високий рівень розвитку етикетного мовлення учнів 3»А» класу залишився на попередньому рівні.

Обробка отриманих даних на етапі констатувального експерименту показала, що рівень мовленнєвого етикету в контрольному класі (3»А») був середнім, учні вибирали відповідь із запропонованих трьох варіантів. На етапі контрольного експерименту рівень не змінився, засвідчуючи низький рівень володіння етикетними формулами і недоречним їх використанням в різних ситуаціях спілкування.

Рівень умінь у ділянці етикетної мови в експериментальному (3 «Б») класі на момент констатувального експерименту був середнім. Але після реалізації авторської методики формування мовленнєвого етикету в процесі урочної та позаурочної діяльності (через участь у роботі гуртка «Будьмо ввічливими!») рівень володіння етикетним мовленням істотно підвищився. Відбулося різке зниження відсотка третьокласників з низьким рівнем умінь етикетної мови з 52% до 32%.

Отже, роблячи висновок про рівень умінь етикетного мовлення учнів третього класу щодо узагальнення даних підсумкової діагностики (карта спостереження, виконання робіт, індивідуальних бесід), розглянемо таблицю 2.8.

Таблиця 2.8

Підсумкова діагностика умінь етикетного мовлення учнів 3 класу

Показники	Результат		
	Високий	Середній	Низький
Ступінь сформованості арсеналу знань у ділянці етикетного мовлення	60%	35%	5%
Уміння орієнтуватися в цілях, завданнях, засобах і умовах спілкування, обирати адекватні етикетні засоби мови для успішного розв'язання комунікативних завдань.	35%	50%	15%
Уміння доносити свою позицію до інших, Обстоювати власну точку зору з урахуванням навчальних та життєвих ситуацій у спілкуванні з дорослими та однолітками при дотриманні			

етикетних правил.	40%	45%	15%
Уміння інтерпретувати інформацію Етикетного характеру	65%	33%	2%
Уміння рефлексувати власне мовлення.	35%	35%	30%

Результати діагностики засвідчили, що гуртківці показали результати на 10 - 15% (а саме: з 40% до 55% - рівень успішності щодо основної загальнонавчальної програми) кращі, ніж ті третьокласники, які не відвідували гурток «Будьмо ввічливими!».

Виконання завдань на завершальному етапі експериментального дослідження засвідчило: жоден з учнів 3 «А» класу не впорався із завданням повністю. Лише в двох запропонованих темах для діалогу правильно побудували діалоги більшість учнів класу. Це - розмова по телефону (76%) та знайомство (18%) оскільки з цими ситуаціями молодші школярі часто зустрічаються в повсякденному житті. Проведений експеримент дав змогу виявити причини помилок при побудові діалогу в певній мовленнєвій ситуації. По-перше, мовці не можуть дати певну оцінку мовленнєвій ситуації, оскільки не бували в ній, а якщо й були, то не правильно будували діалог. По-друге, учні мають нечітке уявлення про культуру мовлення, бо у власній мовленнєвій діяльності нею не послуговуються. По-третє, школярі використовують формули мовленнєвого етикету (ввічливі слова, форми звертання тощо), дотримуються правил спілкування у власному мовленні, але в запропонованій мовленнєвій ситуації припускаються помилок.

Згідно з даними результатів експерименту, простежуємо позитивну динаміку в розвитку умінь етикетного мовлення в учнів 3 класу, що сприяє формуванню універсальних навчальних дій для успішного освоєння основної освітньої програми початкової загальної освіти. Це свідчить про те, що наша програма позаурочної діяльності є ефективною для вдосконалення процесу формування мовленнєвого етикету в молодших школярів.

Висновки до другого розділу

За результатами наших спостережень, у практиці початкової школи недостатньо уваги приділяється проблемі формування мовленнєвого етикету молодших школярів. Чинні програми та підручники пропонують мало завдань для розвитку етикетного мовлення учнів третього класу. Учителі, на жаль, теж більшого значення надають словесним формам впливу, зводять роботу радше до переліку мовних правил поведінки, аніж до роз'яснення їх змісту і форм реалізації.

Одним із ефективних засобів формування мовленнєвої культури молодших школярів є уроки української мови та гурткова робота з української мови, позаяк учні третього класу практично засвоюють важливі правила поведінки під час спілкування. Звідси - завдання вчителя – постійно вдосконалювати мовленнєвий етикет школярів. Цей процес доволі складний і передбачає розвиток мотивації в дітей до етикетної мовленнєвої поведінки, педагог повинен спонукати їх до культури мовлення.

Засвоєння учнями морально-етичних цінностей через світ художніх образів усної народної творчості відбувався через добір відповідного диактичного матеріалу на уроках української мови. Наше завдання полягало в тому, щоб допомогти дітям «розгледіти» в пропонованих текстах (усній народній творчості, літературних творах) той потенціал, який слугуватиме розвитку мовленнєвого етикету особистості, утверджуватиме в них високі морально-етичні цінності українського народу (гrecність, увічливість, пошанівок до старших, батьків тощо), котрі вони зможуть реалізовувати у різних мовних ситуаціях.

В основу нашого експерименту покладене припущення, що використання розробленої моделі формування мовленнєвого етикету учнів третього класу позитивно вплине на мовленнєвий і інтелектуальний розвиток особистості. Успішне навчання третьокласників залежить від рівня опанування ними загальнонавчальними вміннями й навичками, усвідомлення того, яке місце серед них посідають вміння правильно оцінювати мовленнєву ситуацію, у якій вони опинилися, і відповідно вдало вживати слова у власному мовленні, правильно використовувати лексичні сполуки, дотримуватись правил поведінки під час спілкування, формувати навички культури мовлення. Відтак ці набуті знання і вміння знаходять застосування і на інших шкільних предметах, перервах, у повсякденному спілкуванні школярів. Уважаємо, що ці вміння і навички мають універсальний характер, засвідчують рівень відповідної мовної, комунікативної та моральної підготовки дитини. Понад те, людина реалізує це вміння протягом усього свого свідомого життя. Отже, сформовані

навички етикетного мовлення супроводжують /не супроводжують людину впродовж життя.

В експериментальній роботі за проблемою дослідження брали участь учні третіх класів ЗОШ №5 м. Івано-Франківська. Молодшим школярам було запропоновано низку завдань, мовленнєвих ситуацій, де перевірялися вміння вести діалог з урахуванням етикетних формул, добирати мовленнєві етикетні формули тощо.

Запропонована нами методика роботи над мовленнєвим етикетом була апробована в 3 «Б» класі ЗОШ №5 м. Івано-Франківська, де вчитель-класовод та ми під час проходження педагогічної практики на уроках української мови, окрім запланованих завдань, додатково виконували з учнями деякі ігри та вправи з тих, що вказані в матеріалах нашої роботи.

У процесі проведення експерименту стало очевидним, що уроки української мови в 3 класі повинні проводитися із застосуванням роботи, спрямованої на свідоме сприйняття слова, що відіграє значну роль для розвитку мовлення учнів, а саме для розвитку мовленнєвого етикету третьокласників.

Як показали результати дослідження, такі спеціальні уроки з розвитку етикетного мовлення сприяли тому, що діти дедалі активніше почали послуговуватися етикетними мовленнєвими формулами відповідно до мети, завдань, конкретної мовної ситуації. Такий підхід сприяв значній динаміці збільшення словникового запасу четвертокласників. Простежено, окрім іншого, також позитивні зміни у напрямі впорядкування лексичного ладу мовлення, у побудові речень, розширенні

словникового запасу учнів, виразності мовлення, дикції. У третьокласників, поряд зі змінами, які відбувалися в їхньому мовленні, простежували і підвищення рівня вихованості. Також зауважили, що в процесі проведення експерименту вчительки третіх класів почали звертати більше уваги на вибір робіт, що слугували формуванню мовленнєвого етикету.

Аналіз даних, отриманих у результаті експериментального дослідження, засвідчує ефективність використання різних видів роботи над розвитком етикетного мовлення учнів 3 класу на уроках української мови.

Співвіднесення результатів констатувального та формувального етапів експериментальної роботи засвідчило, що залучення учнів до активної роботи з використання формул увічливості є важливим чинником формування мовленнєвої культури. Варто відзначити помітну тенденцію зростання рівня мовленнєвої культури (володіння мовним етикетом) у всіх молодших школярів. Найбільші зрушення відстежуємо за критеріями щодо володіння мовленнєвим етикетом, мовленнєвої творчої активності, емоційності та естетичної виразності мовлення, використання засобів художнього мовлення, «етикетної» спрямованості мовленнєвої поведінки.

З метою перевірки результативності авторської програми, спрямованої на формування мовленнєвого етикету учнів третього класу в навчальній та позанавчальній діяльності наприкінці експерименту провели повторну діагностику (анкетування і спостереження). Спостереження за мовленнєвою діяльністю респондентів показало, що рівень володіння вміннями етикетного мовлення в експериментальному класі (3»Б») зріс. Під час

навчальної діяльності, третьокласники стали рідше перебивати один одного, учителя, будувати висловлювання з використанням етикетних формул. У повсякденному спілкуванні третьокласники активно використовують різноманітні формули вітання / прощання, звертання, що говорить про підвищення рівня мовленнєвого етикету.

Авторську програму з формування мовленнєвого етикету молодших школярів упроваджували і в процесі позаурочної гурткової роботи – на заняттях гуртка «Будьмо ввічливими!». Їх зміст сприяв формуванню умінь володіти мовленнєвим етикетом, порівнювати, аналізувати мовленнєву поведінку з погляду етикету, виокремлювати головне, розвивати творчу особистість, формувати культуру мовлення. Як показали результати дослідження, юні гуртківці успішно впоралися із завданнями, які реалізували на заняттях гуртка «Будьмо ввічливими!», зокрема: формувати мовленнєву культуру, вміння добирати етикетні мовні формули, навчити говорити правильно, продумано з використанням одиниць української мови залежно від мовних ситуацій, покращувати вміння і навички в володіння українською нормативною літературною мовою; розвивати мовлення на основі введення до активного словника нових термінів і слів, етикетних формул.

ВИСНОВКИ

Результати наукового пошуку дають підстави для таких висновків:

1. Науковці активно досліджують культуру мовлення молодших школярів, ця проблема тісно пов'язана не тільки із проблемою спілкування, а й розвитку етикетної мовленнєвої поведінки учнів початкової школи. Формування мовленнєвого етикету – наукова проблема, що є предметом вивчення не тільки теоретичної лінгвістики, а й педагогіки, психолінгвістики, соціолінгвістики, етнолінгвістики, паралінгвістики. Різні аспекти формування мовленнєвої культури молодших школярів знайшли своє відображення у працях сучасних дослідників: мовленнєву культуру в системі культури особистості розглядали О. Авраменко, Н. Бабич, Г. Білавич, Н.Благун, А.Богущ, Л.Мацько, М. Лесюк, О. Пономарів, О. Сербенська та ін.); мовний етикет, національні аспекти мовного етикету вивчали С.Богдан, Я.Радевич-Винницький, М.Стельмахович, Є. Чак та ін.); місце риторико-мовленнєвого компонента в педагогічній діяльності вчителів загальноосвітніх шкіл різного типу аналізували М.Вашуленко, І.Зязюн, А.Капська, М.Пентилюк, Г.Сагач та ін.; лінгводидактичні та методичні аспекти відображені в дослідженнях А.Богущ, М.Вашуленка, Л.Варзацької, Т.Котик, М. Оліяр, М.Пентилюк, О.Савченко.

У найзагальнішому розумінні мовленнєвий етикет – це правила мовленнєвої поведінки. Доведено, що сучасний комплексний підхід до проблем мовленнєвого етикету, що враховує дані всіх згаданих галузей, дозволяє по-новому

розглянути особливу систему стійких етикетних формул спілкування, яку й позначають терміном «мовленнєвий етикет». Під мовленнєвим етикетом розуміємо сукупність значною мірою стандартизованих висловів, що становлять своєрідні стереотипи мовлення, готові формули з певною синтаксичною структурою і лексичним наповненням. Вибір стандарту мовленнєвої поведінки, етикетних формул залежить не тільки від соціальних якостей (статусу, віку, освіти) адресата мовлення, а й від характеру стосунків між комунікантами, ступеня їхнього знайомства і близькості, інших конкретних ситуацій мовлення.

Результати аналізу джерельної бази дослідження уможливило висновок, що в науці сьогодні є низка проблемно-пошукових полів у вивченні вітчизняного мовленнєвого етикету: визначення предметного поля мовного етикету, встановлення його одиниць, з'ясування сутності понять «мовний етикет» та «мовленнєвий етикет», його розуміння різними мовознавцями.

Сьогодні в науковій літературі вживаються обидва означення, що вносить плутанину в категорійний апарат і сферу дослідження. Так, у О.Федик, М. Кіяновської, М.Стельмаховича, Г. Татаревич - «мовленнєвий етикет», а в Н. Плющ, С. Богдан, О.Мацько, О. Миронюк - «мовний етикет». У своїй роботі ми послуговувалися терміном «мовленнєвий етикет». Аргументуємо нашу міркування насамперед тим, що всі мовні стереотипи спілкування, що склалися віками, були спочатку мовленнєвими разовими одиницями, із часом стійко прикріпилися до стереотипних поведінкових ситуацій і ставали, подібно до фразеологізмів, етикетними кліше, фразеологізмами. Мовлення, як

відомо, має дві форми – усну та письмову, позаяк основний акцент робили на комунікативній діяльності в процесі дослідження порушеної проблеми, то й вважали за доцільне вживати термін «мовленнєвий етикет».

При цьому зауважмо, що наша позиція є відкритою для дискусії, як і, врешті, загалом питання поняттєво-категорійного апарату проблеми формування мовленнєвого етикету особистості школяра.

2. У результаті наукового пошуку з'ясовано, що українські дослідники національного етикету виокремлюють такі тематичні групи: звертання, вітання, вибачення, подяка, прохання, прощання (Н.Бабич); О. Мацько вважає окремими етикетними тематичними групами ті, куди входять лексеми на позначення побажання та компліменти; дослідниця О.М. Миронюк вказує на інші етикетні ситуації зі своїм набором мовних засобів: привернення уваги, рекомендування, знайомство; Г.Татаревич наводить цілу низку лексичних етикетних одиниць, що супроводжують частування; дослідниця вважає їх «гречностями, що вказують на певний тон у громадським обходженні», а також наводить приклади норм етикету відмови.

Українство вважає власний мовленнєвий етикет національним кодексом, еталоном «словесної добропристойності» (М. Стельмахович). І справді: він сформувався історично в культурному середовищі української інтелігентності, в українському селянстві й передається від покоління до покоління як еталон етикетної мовленнєвої поведінки українця, уособлення людської гідності та честі, а також шляхетності й аристократизму

духу. Специфікою українського мовленнєвого етикету є визнання людини найвищою цінністю, схильність до коректності, толерантності, зневага до брутальності. Учені зазначають, що на мовленнєвий етикет галичан істотно вплинула народна культура місцевих етнічних груп західноукраїнська літературна традиція, запозичені від польського етносу елементів підкресленої гречності. Сьогодні галицькі етикетні мовні ормули поширилися Україною (пан, пані, панове, перепрошую та ін.). До регіональних особливостей мовного етикету галичан належить і виняткове вживання звертання у кличному відмінку: Олено! Миколо! Андрію! Іванку! Анничко! Мамо! Тату! Бабусю! Отче Василю! Пане директор! Пані Маріє! та ін. До них відносимо й зменшувально-пестливі власні імена, якими називають дітей, родичів, близьких друзів. На відміну від русифікованих Стьопа, Маша, Лена, Вася, Света, Альоша, Ваня, Коля, Міша і под. це власне українські утворення, причому частково такі, що їх рідко коли зустрінеш на інших теренах України: Іванку, Миросю, вуйку, стрийку, Анничко, Миколайку, Ксеню, Михасю, Марічко та ін. За сучасних умов демократизації українського суспільства, культурного відродження надбання галицького мовного етикету можуть вагомо прислужитися до розвитку й збагачення української мови, позаяк у них відтворена споконвічна історія великого масиву українства, віддзеркалено традиційно-народне світобачення.

3. Аналіз психолого-педагогічної, лінгвістичної та методичної літератури дозволив визначити такі критерії сформованості мовленнєвої культури молодших школярів,

зокрема мовного етикету: нормативність мовлення (наявність нормативних знань, умінь та навичок у галузі словесності, освоєння норм вимови, орфоєпії, чистота і точність мовлення тощо); володіння мовним етикетом (знання формул мовного етикету, володіння навичками переключення мовленнєвого коду за умови тієї чи іншої рольової мовленнєвої поведінки, контекстуальних особливостей спілкування, доречність мовлення (стильова, контекстуальна, ситуаційна, особистісно-психологічна); словниковий запас (активний тезаурус); емоційність та естетична виразність мовлення (здатність використовувати норми мовленнєвої культури й невербальне мовлення для вираження емоційного стану); мовленнєва творча активність (прагнення до мовленнєвого самовираження, наявність власних виразних мовленнєвих засобів, що відображають унікальність, неоднозначність самої особи школяра); гуманістична спрямованість мовленнєвої поведінки (толерантність, гречність, увічливість, повага до іншого). Критерії носять прогностичний характер, виступають підґрунтям для діагностики та корекції сформованості мовного етикету.

Як показали наші спостереження, учні перших-четвертих класів важко засвоюють загальні поняття: бути ввічливим, вести себе культурно, звертатися до дорослих на «ви», називати їх по імені і по батькові, поступитися місцем дорослому. Молодші школярі інколи думають, що бути ввічливим треба тільки з дорослими, і забувають про те, що правил культурної поведінки необхідно дотримуватись зі своїми ровесниками. Тому в роботі з

ними слід спеціально акцентувати правила поведінки в дитячому колективі.

Виявлено, що значна частина учнів третіх класів ЗОШ №5 м. Івано-Франківська не вміє визначати структурні компоненти мовленнєвого етикету, що визначають такі основні елементи комунікативних ситуацій, які властиві всім мовцям. У результаті спостережень над мовленням дітей дійшли висновку, що їхня культура мовлення постійно перебуває під впливом соціальних змін (як позитивних, так і негативних), що відбулися в Україні за останніх двох десятиріч. За даними експериментального дослідження, більшість учнів третього класу мають середній рівень засвоєння мовленнєвого етикету. Ми також виокремили високий і низький рівні етикетного мовлення учнів. Низький рівень – перший ступінь оволодіння літературною мовою, що відзначається недотриманням норм літературної мови, невмінням використовувати етикетні формули за тих чи інших мовленнєвих ситуацій. Високий рівень етикетного мовлення засвідчує правильне (нормативне) і гарне мовлення: учень третього класу не тільки не припускається помилок, але й уміє щонайкраще будувати своє висловлення (діалог); найбільш повно розкриває його тему і головну думку; добирає найбільш придатні до ситуації слова і конструкції ввічливості з урахуванням того, до кого й за яких обставин він звертається. Аналіз анкет і бесід, які проводилися з учителями, відвідування уроків показали, що вчителі часто добирають різні види робіт для формування мовного етикету, проте не завжди добре продумують їх доцільність саме на цьому етапі уроку і методику їх використання.

4. Розроблена авторська методика формування мовленнєвого етикету учнів третього класу мала на меті передовсім виявити їх рівень розвитку мовленнєвого етикету, по цьому запропонувати завдання, спрямовані на вдосконалення рівня володіння етикетним мовленням на уроках української мови та в процесі гурткової роботи з української мови. Застосування різних видів роботи над формуванням мовленнєвого етикету у процесі експериментального дослідження сприяло підвищенню навчального і розвивального потенціалу уроків, їх ефективності загалом. Результати дослідження, отримані за наслідками впровадження авторської методики в 3 «Б» класі ЗОШ №5 м. Івано-Франківська, засвідчили ефективність використання різних видів роботи над розвитком мовленнєвого етикету учнів 3 класу на уроках української мови та на заняттях гуртка «Будьмо ввічливими!». Відтак учителі почали звертати більше уваги на вибір робіт, що слугували формуванню мовленнєвого етикету. Відтак співвіднесення результатів констатувального та формувального етапів експериментальної роботи підтвердило нашу гіпотезу, що залучення учнів третього класу до активної мовленнєвої діяльності з використання формул увічливості є важливим чинником етикетного мовлення зокрема та формування мовленнєвої культури особистості загалом. Відзначаємо і помітну тенденцію зростання рівня мовленнєвої культури (володіння мовним етикетом) у всіх молодших школярів. Найбільші зрушення відстежуємо за критеріями щодо володіння мовним етикетом, мовленнєвої творчої активності, емоційності та

естетичної виразності мовлення, використання засобів художнього мовлення, «етикетної» спрямованості мовленнєвої поведінки.

За результатами наукового пошуку визначили педагогічні умови оптимізації процесу формування мовленнєвого етикету учнів третього класу: розгляд мовленнєвого висловлювання як культурного вчинку, за який людина несе відповідальність і який можна аналізувати з естетичних та етичних позицій; формування «етичного» бачення слова; урахування специфіки культурно-мовленнєвого простору розвитку молодших школярів, регіональних особливостей; застосування нових видів роботи над формуванням мовного етикету на уроках читання і рідної мови в початкових класах повинно бути добре продуманим, методично обґрунтованим, педагогічно доцільним, проводитися систематично, із застосуванням творчого підходу до цього процесу. Робота над формуванням мовного етикету залежить від вчителя, від знань про вікові та психологічні особливості школярів, від творчих здібностей і підходів під час підготовки уроків, а також від володіння педагогом арсеналом різноманітних методів і прийомів для досягнення поставленої мети. Розвивати мовленнєвий етикет школярів потрібно на всіх етапах уроку, тому що він посідає вагоме місце в початкових класах.

Подальшого дослідження потребує проблема формування комунікативної компетенції студентів – майбутніх учителів початкової школи. Адже це – одне з головних завдань мовної освіти, яка є складником педагогічної освіти, що модернізується, а тому значення його важко перебільшити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. Київ : Рад. школа, 1981. – 206 с.
2. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо. К., 1991. 145 с.
3. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. Львів: Світ, 1990. 231 с.
4. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови: Навчальний посібник. Львів: Світ, 2003. 140 с.
5. Бабич Н.Д. Сила мовленнєвого слова. Чернівці, 1996. 176 с.
6. Бабич Н. Навчи мене, вчителю, розмовляти. К.: Знання, 1992. 48 с.
7. Бабич О. „Етикет і культура мовлення під час звертання”. *Початкова школа*. 2004. №5. 101 с.
8. Багмут А.Й. та ін. Інтонація формул ввічливості в українському мовленні. *Інтонація як засіб мовної комунікації*. К., 1980. С.193-202.
9. Бадер В.І. Аналіз тексту як засіб розвитку зв’язного мовлення: Метод. рекомендації. Донецьк: ОІУВ, 1987. 18 с.
10. Бадер В.І., Василина С.В. Редагування як засіб розвитку мовлення. *Початкова школа*. 1991. №8. С.24-27.
11. Бадер В.І. Головні тенденції розвитку проблеми навчання усного й писемного мовлення школярів. *Зб. наук. праць. Педагогічні науки*. Вип.33. Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. С.82-86.
12. Бадер В.І. До проблеми класифікації помилок у мовленні студентів. *Зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля*. Луганськ, 2001. С.38 - 42.
13. Бадер В.І. Зміст стилістичної роботи в початкових класах. *Наук. записки*. Вип. XXVI. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. Винниченка, 2000. С.3-9.
14. Бадер В.І. Інтонація як засіб виховання емоційної культури майбутнього вчителя. *Гуманізація навчально-виховного процесу: Наук.-метод. збірник*. Вип. VI. 1999. С.31-41.
15. Бадер В.І. Класифікація помилок у мовленні молодших школярів. *Рідна школа*. 1999. №9. С.53-55.

16. Бадер В.І. Комплексний підхід до формування мовленнєвих умінь студентів-філологів. *Зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля* / За заг. ред. проф. О.Л.Голубенка. Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В.Даля, 2002. Ч.1. С.44-45.
17. Бадер В.І. Критерії відбору змісту навчання усного й писемного мовлення молодших школярів. *Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2003. №12 (68). Грудень. С.10-14.
18. Бадер В.І. Навчання й виховання молодших школярів на уроках розвитку зв'язного мовлення. *Гуманізація навчально-виховного процесу: Наук.-метод. збірник*. Вип. XVII. Слов'янськ, 2002. С.125-128.
19. Бадер В.І. Робота з стилістики в 5 класі: Метод. рекомендації для вчителів. Слов'янськ. 1995. 49 с.
20. Бадер В.І. Розвиток зв'язного мовлення молодших школярів. *Рідна школа*. 2009. №11. С.60-62.
21. Бадер В.І. Розвиток інтонаційних умінь першокласників. *Початкова школа*. 2017. №2. С.9-13.
22. Бадер В.І. Розвиток усного і писемного мовлення молодших школярів. К.: А.П.Н., 2010. 314 с.
23. Бадер В.І. Удосконалення мовленнєвого розвитку молодших школярів. *Педагогіка і психологія*. 1998. №4. С.31-36.
24. Бадер В.І. Формування інтонаційних умінь і навичок молодших школярів під час вивчення розділу "Текст". *Початкова школа*. 2013. №9. С.22-25.
25. Бадер В.І. Формування національної свідомості особистості засобами мовного етикету. *Зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля: Матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. "Університет і регіон"*, 28-30 листопада 2000 р. Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В.Даля, 2000. С.47-48.
26. Бадер В.І. Шляхи удосконалення методики викладання української мови в початкових класах. *Українська мова. Теорія і практика. Матеріали*

- міжвузів. наук.-практ. конф.* (25-26 січня 1997 р.): Донецьк: ДонДУ, 2007. С.24-26.
27. Байбарак А.К., Топорков А.П. У истоков этикета: этнографические почерки. Ленинград: Наука, 1990. 327 с.
28. Бацевич Д.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. К.: Видавничий центр „Академія”, 2004. 344 с.
29. Білавич Г., Савчук Б. Формування мовленнєвого етикету майбутніх соціальних педагогів як складник їхньої професіограми. *Актуальні проблеми сучасної соціології і соціальної роботи та професійної підготовки фахівців: антидискримінаційна теорія і практика: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції* / За ред. І.В. Козубовської, Ф.Ф. Шандора. Ужгород: РІК-У, 2018. С. 17-20.
30. Білавич Г., Вацеба В. Вивчення мовленнєвого етикету на уроках української мови // Інформаційний бюлетень кафедри філології та методики початкової освіти : зб. Наукових праць. – 2010. - №5. – Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г.М., 2010. – 117-128.
31. Білоус М.П. «Заговори, щоб я тебе побачив». Антисуржик. Львів, 1994. 47 с.
32. Білоус М.П. «Мовленнєвий етикет українського народу». Мова і духовність нації: Тези доп. К., 2009. 99 с.
33. Білоус М. Чарівні слова: Мовленнєвий етикет. *Урок української*. 2002. №10. С.36-38.
34. Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. К.: Рідна мова, 1998. С.430–452.
35. Богдан С.К. Чи здавна відомі українцям звертання пане, пані, панно? *Мовний етикет українців: традиції і сучасність*. К.: Рідна мова, 1998. С.154-161.
36. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 / уклад., гол. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь: Перун, 2003. 1427 с.
37. Винницький В.М. Наголос у сучасній українській мові. К., 1984. 160 с.
38. Блог учителя української мови та літератури Бреус Тетяни ... UBR: breustetjana.blogspot.com > [blog-post_54](http://breustetjana.blogspot.com)

39. Волощак М. Неправильно - правильно: Довідник з українського слововживання. К., 2000. 128 с.
40. Вірші для дітей. UBR: <http://diti.e-papa.com.ua/virshi-dlya-ditei/8960.html>
41. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М.: Высшая школа, 1980 – 333 с.
42. Благун Н. М. Формування мовленнєвої культури молодших школярів. *Обрії*. 2012. №2(35). С.92-95.
43. Гринчишин Д., Капелюшний А., Сербенська О., Терлак З. Словник-довідник з культури української мови. Львів, 1996. 367 с.
44. Грищенко Т.Б. Мовний етикет української науки. *Українська мова та культура мовлення*. 2018. № 4. С.54-64.
45. Дика Н. Поняття культури мовлення учнів. *Дивослово*. 2012. №2. С.50-51.
46. Державний стандарт початкової загальної освіти. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/17911/
47. Державний стандарт початкової освіти. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-rochatkovoyi-osviti>
48. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2019. № 21. Ст.81. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>
49. Дорошенко С. Культура мовлення. *Основи культури і техніки усного мовлення*. Харків, 2002. С.47-138.
50. Журавльова Н.М. Звертальні формули в обрядово-величальній народній поезії. *Питання синтаксису української мови. Тези доповідей і повідомлень Республіканської наук. конф. До 100-річчя від дня народження С.Смерчинського*. Запоріжжя, 1993. С.82-84.
51. Журавльова Н. Про ввічливі звертання пані, пане у мові народної поезії. *Актуальні проблеми синтаксису. Матеріали Всеукраїнської наук. конф., присвяченої 85-річчю проф. І.І.Слинька*. Чернівці: ЧДУ, 1997. С.111-112.

52. Ільяш М.І. Основи культури речі. Київ – Одеса: Вища школа, 1984. 178 с.
53. Караванський С. Секрети української мови. К., 1994. 146 с.
54. Климова К.Я. Основи культури і техніки мовлення. К., 2007. 238 с.
55. Коваль А.П. Культура ділового мовлення. Вид.3-тє. К., 1982. 287с.
56. Коваль А. П. Культура української мови. К., 1966. 104 с.
57. Колесникова Р. Культура мовлення - складова майстерності вчителя. *Початкова школа*. 1991. № 11. С.50 - 52.
58. Кононенко В. Регіональний аспект загальнонародного. *Урок української*. 2002. №9. С.27-28.
59. Кочан І. М., Токарська А. С. Культура рідної мови: Збірник вправ і завдань. Львів, 2016. 178 с.
60. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. 368 с.
61. Кочерган М.П. Загальне мовознавство : Підручник. К.: Видавничий центр „Академія”, 1999. 288 с.
62. Кошачевський С. Техніка мови. К., 1963. 22 с.
63. Крайнова Ж. Формування комунікативної компетентності молодших школярів на заняттях з рідної мови. *Початкова школа*. 2003. №11. С.24 - 26.
64. Культура мови на щодень / Н.Я. Дзюбишина-Мельник, Н.С. Дужик, С.Я. Єрмоленко та ін. К.: Довіра, 2000. - 169 с.
65. Культура української мови: Довідник. К., 1990. 302 с.
66. Культура української мови / значення слів... *Рідні джерела*. 2002. №4. С.12-16; 17-21.
67. Лашина О. Спілкуватися, щоб виховувати. *Початкова школа*. 1991. №10. С.65 - 68.
68. Лисичка та Журавель. URL: <https://proridne.org/>
69. Казки народів світу. URL: <https://svit-kazok.info>
70. Марун М. Мова і культура. *Українська мова і література в середній школі*. 2000. №6. С.201-203

71. Мацько Л. Аспекти мовної особистості у перспекції педагогічного дискурсу. *Дивослово*. 2016. № 7. С.2 – 4.
72. Мацько О. Формули ввічливості в дипломатичному листуванні. *Дивослово*. 2010. №2. С.14-17.
73. Миронюк О.М. Історія граматичних засобів вираження ввічливості в українській мові. *Мовознавство*. 2013. № 2. С. 55–63.
74. Одарченко П. Про культуру української мови: Збірник статей. К.: Смолоскип, 1997. 319 с.
75. Олійник Л.І. Інтеркультура та формування лінгвосоціокультурної компетенції. *Проблеми семантики слова, речення та тексту. Збірник наукових праць*. Вип.9. Відп. ред. Н.М. Корбозерова. 2003. С. 274-279.
76. Навчальні програми для 1-4 класів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>
77. Пентилюк М.І. Культура мови і стилістика. К.: Вежа, 1994. 240 с.
78. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. К., 1976. 49 с.
79. Плющ М.Я. Функціональна співвідносність називного і кличного відмінків за значенням особи. *Мовознавство*. 1983. № 6. С. 36–42.
80. Плющ Н.П. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету. *Українська мова і сучасність*. К: НМК ВО, 1991. С. 90-98.
81. Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради. К., 2001. 240 с.
82. Програми для середньої загальноосвітньої школи 3-4 класи. К.: Початкова школа, 2003. 45 с.
83. Русанівський В. М., Єрмоленко С. Я. Життя слова. К., 1978. 98 с.
84. Сабліна С.В. Сучасні мовознавчі проблеми дослідження українського мовного етикету. *Мовознавство*. 2007. №10. С.18-28.
85. *Словник-довідник з української лінгводидактики: навчальний посібник / кол. авторів за ред. М. Пентилюк. К.: Ленвіт. 2003. 128 с.*

86. Симоненко Т. Виховувати мовну культуру з дитинства. *Початкова школа*. 2010. №8. С.44 - 46.
87. Синиця І.О. Психологія усного мовлення молодших школярів (монолог). К.: 1974. 158 с.
88. Стельмахович М. Г. Мовний етикет. *Культура слова*. К., 1981. вип. 20. С. 30-35.
89. Стельмахович М.Г. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення в 4-8 кл. К.: Радянська школа, 1981. 136 с.
90. Стельмахович М. Український мовленнєвий етикет. *Дивослово*. 1998. №3. С.20-21.
91. Струганець Л.В. Теоретичні основи культури мови: Курс лекцій. Тернопіль, 1997. 92 с.
92. Струганець Л.В. Культура мови: Словник термінів. Тернопіль, 2010. 213 с.
93. Сульниченко В. Вчимося спілкуватися правильно: формування культури мовлення учнів. *Українська мова і література в середній школі*. 2001. №6. С.99-104.
94. Татаревич Г. Етикет і ментальність. *Дивослово*. 1998. №3. С.18-20.
95. Українська мова: Енциклопедія. К., 2000. 750 с.
96. Українська мова як державна в Україні: Зб. матеріалів. К., 1999. 321 с.
97. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. М.: Русский язык, 1982. 125с.
98. Хмелевська О. «Мовленнєвий етикет та феномен культури». *Матеріали студентів наукової конференції, присвяченої 170-річчя з Дня народження Ю. Федьковича. Філологічні науки*. Чернівці, 2004. С. 10-14.
99. Чак Є. Будемо знайомі! *Дивослово*. 1998. №6. С.21-23.
100. Чак Є. Д. Барви нашого слова. К., 1989. 178 с.
101. Чак Є. Д. Складні випадки вживання слів. К., 1984. 214 с.

ДОДАТКИ

Додаток А1

Правила звертання на „ти” і „ви”

Спілкування починається із звертання. Дуже неприємно, коли незнайома людина звертається до нас на "ти". Це не тільки свідчить про її невихованість, а й викликає в нас самих відразу зневагу до цієї людини, небажання з нею спілкуватися.

На "ти" звертаються, як правило, один до одного родичі, друзі, колеги, приятелі, діти. Перш, ніж перейти у спілкуванні на "ти" слід поцікавитися, що це за людина і чи цей "місток" буде на вашу користь. Пропозиція перейти на "ти" повинна виходити від більш літньої, поважної людини, чи особи, що займає вище службове становище. Молодші можуть попросити звертатися до них на "ти", хоча самі продовжують звертатися на "ви". Жінкам дозволено відмовитися від переходу на "ти" з чоловіком, без будь-якого пояснення причин.

Ввічливим вважається звертання на „ви”:

до малознайомої або незнайомої людини;

до свого друга чи приятеля, з яким ви „сто років на ти”:

офіційній обстановці спілкування (на зборах чи вченій раді, у присутності офіційних осіб тощо);

до рівного й старшого за віком чи становищем;

при підкреслено чемному, стриманому ставленні.

Звертання на „ти”, яке може свідчити про меншу ввічливість вважають:

стосовно добре знайомого;

у неофіційній обстановці спілкування;

при дружніх, інтимних стосунках;

до рівного й молодшого за віком.

Додаток А2

Правила переходу випадків переходу на „ти”

Коли ваші взаємини надзвичайно поліпшилися, то ініціативу в такому переході перебирає на себе старший віком чи той, хто займає вище становище у суспільстві;

коли після тривалої розлуки зустрічається давні друзі, то вони мають самі відчуті слухність моменту для зміни звертання;

коли про це просять молодші старших, але самі далі самі звертаються до цих осіб на „ви", виявляючи цим свою повагу до них;

коли один із співробітників жінка, то їй належить право запропонувати звертання на „ти”, але вона може й відмовити в переході на „ти", не пояснюючи причин.

Джерело: [97].

Форми вітання

Спілкування людей розпочинається, власне, з вітання. В українців воно становить досить складний ритуал, який включає і жести, і міміку, і фізичні контакти, і словесні формули.

Щодня, зустрічаючись із знайомими вперше, слід вітатися. І ніщо - чи гарний чи сумний настрій, ні добра чи погана погода - не можуть виправдати нехтування цієї основної форми гречності. А оскільки форм вітання в світі багато, обмежимося загальноповживаними у нас.

Здавна в Україні, зокрема в сільській місцевості, існує добра традиція: вітатися з людьми незалежно від близькості знайомства. Тому не треба забувати про неї і слід додержувати її, скажімо, з першого дня спілкування з мешканцями вашого будинку. Вибір вітального від часу його вживання. Вранці обов'язково: „Добрий ранок!" або „Доброго ранку!". У день - це „Добрий день!" або „Доброго дня!", „Добридень!". У вечері знадобиться: „Добрий вечір!", „Вечір добрий!".

Загальнопоширеним способом вітання традиційно були рукостискання та слова „Добрий день” („Добрий ранок", „Добрий вечір”) чи „День добрий”. Ця стандартизована форма варіювалася по окремих регіонах. На Поліссі серед чоловіків прийнятим був потиск рук, а добре знайомі жінки при зустрічі цілувалися і обіймалися, говорячи „Слава Богу”.

На Волині чоловіки обов'язково знімали капелюха, а вітаючи жінку, цілували їй руку; звичною формою вітання тут було „Слава Ісусу" і відповідь „Слава навіки”. На Поділлі словесна формула була різною серед різних вікових категорій: молодь, вітаючись, казала: „Добрий день!" або „Слава Ісусу", старший - „Слава Богу". При цьому чоловіки обмінювалися рукостисканнями, жінки - поцілунками; руки тут було прийнято цілувати тільки близьким родичам та священникові. У Південних районах Поділля словесна формула вітання була іншою: „Добридень” або „Помагайбіг". У Галичині, як привітання широко використовувалися поцілунки: жінки

цілувалися в губи, чоловіки цілували руку жінкам, молодші цілували руку старшим, але, як правило, лише родичам або добре знайомим. У Північній Буковині, навпаки, більшого значення надавали словесним привітанням: чоловіки при зустрічі казали „Добрий день”, „Доброго здоров'ячка”, жінки - „Добридень”. Рукоштовування використовувалися тут між найближчими знайомими та у молодіжному середовищі; щодо цілунків, то було прийнято, щоб діти цілували руки старшим та хресним батькам, дорослі цілувалися тільки під час весілля. Зберігся тут і архаїчний звичай цілування ніг свекру та свекрусі молодою під час весільних обрядів.

Кожний компонент привітання містить у собі глибокий сенс і вплетений у канву давніх вірувань та світоглядних уявлень українців, співвідносячись з особливостями їхнього національного характеру.

За три кроки від знайомих чоловіки, вітаючись, спокійним жестом мають зняти (чи трохи підняти) свого капелюха. Його тримають над головою, не розмахуючи ним і не затуляючи привітного виразу обличчя. За капелюх беруться спереду-зверху, а кашкет знімають спереду за козирок. Вітаючись, чемні чоловіки виймають сигарету з рота, а руки - з кишень. Кожний чоловік має знати, що в закритому приміщенні він повинен знімати свій головний убір.

Як підказує здоровий глузд, першим вітається завжди той, хто ввічливіший і вихованіший!

За сучасним етикетом, перший вітається молодший зі старшим, чоловік із жінкою, підлеглий з керівником, учень з учителем, дитина з дорослим. Чоловік має вітатися з жінкою першим навіть тоді, коли перебуває в товаристві інших жінок. Першим він має вітатися й зі знайомими та його супутниками:

жінкою або літнім чоловіком. Жінка вітається першою зі старшою за себе жінкою та з жінкою, якщо вона сама має своїм супутником чоловіка.

За традицією, першим вітає начальника підлеглий, а ось руку для потиску має запропонувати керівник. Утім, існує виняток: жінку

зобов'язаний вітати першим саме начальник, якщо навіть вона - його секретарка.

Трапляється, що керівник не відповідає на привітання підлеглим. Не варто обурюватися з цього приводу - хай нарікає на себе, бо така поведінка підриває його авторитет.

Своє привітання чоловік може супроводити легким поклоном, жінка - плавним нахилом голови, а молодь має трохи нижче вклонитися старшим.

Не буде і прикрою помилкою і те, що ви, звичайно прямуючи щодня тією самою дорогою і здибаючись майже завжди з тими самими зустрічними, у відповідь на привітання і слова, з котрими вони звертаються до вас, лише щось мугикнете, усміхнетесь, або просто кивнете головою - залежно від обставин.

Вітаючись, не слід вживати жаргонних і вульгарних слів: „Привіт, старий” чи „Вітаю, теличко” - навіть звертаючись до найближчих знайомих; не можна махати рукою чи капелюхом; надто галасливо виявляти свої почуття чи вітатися між іншим. Недарма кажуть: „Яке „помагайбіг”, таке й „доброго здоров'я” „. Спробуймо привітання „добридень” вимовити не поспіхом, не машинально, а повільно й приязно: „Добрий день!” - і погляньмо при цьому у вічі знайомому та щиро посміхнімося. Добрий настрій йому і нам забезпечений.

Джерела: [6; 33; 67; 70].

Правила знайомства

Процедура знайомства мінялась з плином часу, за винятком хіба що ділового спілкування. Однак деякі правила, незалежно від ситуації, залишилися незмінними дотепер. За етикетною нормою:

молодшого завжди відрекомендують старшому;

чоловіка завжди представляють жінці, навіть якщо вона не досягла повноліття (ролі змінюються тільки тоді, коли чоловік - Президент);

підлеглого завжди відрекомендують керівникові.

Час ішов, і процедура знайомства дедалі більше позбавляється формальних рис, стає невимушеною. Однак буває, що вам конче треба з кимось заприятелювати, а зручної нагоди для знайомства не випадає. Тоді ви маєте йти „ва-банк” - слід представитись самому чи вдатися до послуг третьої особи-посередника. А чи твердо ви пам'ятаєте, яких правил знайомства і представлення за всіх обставин треба додержуватися?

Книжки з етикету радять: молодший завжди відрекомендується старшому, підлеглий - керівникові, а ось жінка незалежно од віку, не повинна першою відрекомендуватися чоловікові, хіба, що вона студентка і хоче щось з'ясувати у викладача.

Ритуал знайомства треба здійснювати спокійно, стримано, з гідністю і без ніяковості. Якщо хочете справити добре враження на свого нового знайомого - дивіться (непильно) йому у вічі, а для посилення психологічного ефекту можете ще й посміхнутися. Виниклі (завдяки вашому гречному поведженню) приємні емоції партнера по спілкуванню сприяють доброзичливому сприйманню ним інших людей - зрозуміло у першу чергу вас самого, поліпшують здатність людини до спілкування, перетворюють її на приємного співрозмовника. Не обов'язково під час знайомства говорити:

„Дуже приємно”. Якщо ви це скажете, то слід пояснити причину свого задоволення знайомства: „Рада познайомитися з вами! Читала ваші дотепні оповідання і нариси”.

Чоловіки, знайомлячись, мають підвестися, бо вклоняться сидячи незручно. У свою чергу жінка не встає з місця, за винятком тих випадків, коли її знайомлять зі старшою за віком жінкою чи вона сама хоче виявити особливу повагу до людини, з якою її знайомлять.

Знайомлячись із чоловіком, перша для потиску простягає руку жінка, якщо вважає за потрібне, а коли ні - обмежується кивком голови. В усіх інших випадках, як уже зазначалося, перший простягає руку для потиску старший за віком (у товаристві) чи за службовим становищем (в установі, у навчальному закладі).

У товаристві - на вечірці, у театрі, на світському рауті, прийомі, презентації - має знайомити людей одне з одним улаштував заходу, а якщо цей захід відбувається вдома - то господар чи господиня. Під час знайомства слід спочатку називати імена молодших за віком чи тих, хто має нижче службове становище, а коли гості приблизно одного віку, статі і становища, то першими представляють тих, хто прийшов пізніше. Господарі дому повинні зустрічати гостей і представляти їх присутнім.

У товаристві чоловіка представляє здебільшого його дружина, а не навпаки. Знайомлячи свого супутника (супутницю) з присутніми, назвіть його прізвище, ім'я (якщо це прийнято, то по-батькові), не слід наголошувати на особистих стосунках, говорячи: „Це мій друг (подруга) ” - щоб не образити інших. Якщо вас запросили на вечір, влаштований на честь дня народження когось із членів родини, ви маєте передовсім представитись іменинникові.

Коли ви вже сидите за столом, а до кімнати заходить батько чи дідусь вашого друга або просто літня людина, встаньте й привітайтеся з ним - цим ви гідно вшануєте найстарших і потішите своєю вихованістю присутніх [13].

На знак поваги до матері всіх своїх знайомих (незалежно од віку й службового становища) слід представляти своїй мамі першими.

Знайомлячи і називаючи себе, ви вимовляєте своє прізвище, ім'я й по батькові (чи тільки ім'я) - одне слово, називаєте себе так, якби ви воліли

почути звернення до себе з боку особи, яку вам представляють. Жінка теж називає себе під час знайомства зрозуміло, якщо її попередньо не відрекомендували: „Познайомтесь! Це - наш найкращий менеджер Кобзар Марія Степанівна”.

Незалежно від службового становища чоловік (хай він навіть генеральний директор Генеральної дирекції програм Укр. телерадіокомпанії), коли жінка заходить до його кабінету, має підвестися, і вийшовши з-за столу, чекати поки вона не представиться й не подасть йому руку. Себе він може не називати, бо відвідувачка, певне знає, до кого з'явилася на прийом. Коли процедура знайомства завершилася, можна викладати суть справи.

На зустрічі, що має суто діловий характер, можна й не додержувати перелічених вище правил представлення. На такій зустрічі жінка може підійти до чоловіка, подати руку для потиску і назвати себе.

Коли ви приходите на нове місце роботи, треба представитися самому або вас має представити співробітникам керівник. Під час виконання службових обов'язків ви теж можете потрапити в ситуацію, коли потрібно звертатися до незнайомих і представлятися. За етикетом, слід спочатку привітатися, а потім сказати: „Я - Приходько Григорій Юхимович, ваш дільничний лікар" або „... ваш новий співробітник”.

Та ось знайомство відбулося, і ви хочете, щоб воно стало тривалим і приємним, тоді вам слід додержуватися ще й таких правил:

якщо ви не можете згадати, як звуть вашого нового знайомого, перепитайте ще раз - це краще, ніж ламати голову над якимось особливим звертанням;

у товаристві не слід перешіптуватись потай від інших; плескати долонею по столу і надто енергійно виражати свої емоції, багато розводитися про своє самопочуття;

розповідаючи про відсутнього, не можна казати „він” чи „вона” - треба називати людину на ім'я;

у гостині, як і в установі, слід дочекатися запрошення, обов'язково, сісти.

Першим має вітати присутній той, хто заходить у приміщення після
33

інших. Йому відповідають лише ті, хто поблизу і кому це зручно. Якщо при вході в приміщення вас зустрічає численне товариство, то не слід забувати про інше правило - не привертати до себе зайвої уваги. Тому варто обмежитися привітанням з легким поклоном; потискати руки можна тільки тим присутнім, до яких звертається у справі.

Прийшовши в гості, слід передусім вітати господиню. Та суворим поборником етикету варто знати, що господиня, вітаючи гостя, має підвестися, бо цього вимагає гостинність. Потім гість вітається з господарем дому і лише тоді з рештою жінок та чоловіків у тому порядку, у якому вони сидять - отже, незалежно від статі і старшинства.

Незалежно від статі і віку, посади першим вітається той, хто обганяє знайомого чи проходить повз нього.

Перш ніж звернутися із запитанням до незнайомого, слід з ним привітатися.

Вітаючись із знайомими слід подавати руку (до мужчин).

Рукоштовування має бути не міцним, але й не в'ялим, щирим і дружнім. Не потиснути руку у відповідь вважається образливим. Не подають руку для потиску через стіл. Вітаючись, жінка може не знімати рукавичок. У свою чергу чоловік, вітаючись із жінкою в рукавичках, подає руку без рукавичок (він може не знімати рукавичок, вітаючись із своїм другом).

Звичай цілувати руку жінці, який набуває дедалі більшого поширення, прийшов до нас з глибини віків. Поцілунок, як жест привітання існував, ще в Стародавньому Римі, де було три варіанти вітань: найближчому оточенню дозволялося цілувати правителя в губи, звичайні шановники мали цілувати йому руки, а слуги - його ноги. Тепер у багатьох країнах світу прийнято цілувати жінці руку лише в святковій обстановці. Скажімо, в Австрії жінкам цілують руку у винятково врочистих випадках. А в Польщі

вважають, що цей ритуал є свідченням особливої уваги до жінки й що він сам надає врочистого характеру будь-якому зібранню. У нас чоловіки, бажаючи виявити особливу галантність із жінками під час цієї церемонії, часто-густо не можуть дочекатися врочистостей і вшановують їх таким чином у ході ділових взаємин. Однак за будь-яких обставин робити це треба зі знанням справи, що вимагає додержання певних правил. Пристрасні поборники етикету - французи добре знають, що під відкритим небом руки жінкам не цілують. Не дозволяється цілувати жінкам руки під час їжі. У гостині слід цілувати руку тільки господині. А ось в Англії у XVI ст., за етикетом, гість мав поцілувати господаря, господиню, їхніх дітей та ще й домашніх тварин.

Нарешті, збираючись поцілувати жінці руку, не піднімайте її до своїх губ, краще нахиліться самі, поцілуйте й повільно опустіть.

Не слід забувати і про особливе значення поцілунку залежно від його місцеположення - цілувати треба в тильну частину пальців, а поцілунок вище - в долоню чи зап'ясток - сповіщатиме про прагнення до інтимніших стосунків і свідчатиме про невисоку культуру.

Негарно удавати, що не помітили знайомого. Коли ви поспішаєте й хочете уникнути розмови, пришвидшіть свої кроки, давши зрозуміти, що не маєте часу для спілкування. Якщо вам неприємно з кимось зустрічатися, застосуйте вже перевірену тактику: зайдіть до найближчої крамниці чи зацікавтесь навколишнім краєвидом... Та справді вихована людина зможе подолати свою нехіть до не вельми приємної зустрічі й привітатися зі знайомими.

Джерела: [6; 8; 66, с.17-21].

Основні правила ведення телефонної розмови

Телефонні розмови починаються здебільшого зі слів: „Здрастуйте!” чи „Добрий день!”. І тут же слід назвати себе. Не забувайте, якщо дзвінок службовий, то треба назвати лише своє прізвище, ім'я та по батькові, а й посаду і організацію, яку ви представляєте. Після того, як ви відрекомендувалися, потрібно повідомити, з ким ви хочете поговорити. Не тактовно влаштовувати допит своєму співрозмовникові, волаючи в трубку: „З ким я розмовляю?” чи „Хто біля слухавки?” У разі відсутності потрібної вам людини і коли ви не встигли відрекомендуватися, вас можуть запитати: „А хто його запитує?”. У відповідь ви не повинні обурюватися чи кидати трубку - за етикетом, вам слід назвати себе. Нечемно кидати трубку, сказавши: „Не туди потрапили!”. Гречним буде запитати: „Куди ви телефонуєте?”.

Коли вам телефонують додому, ви маєте піднявши трубку, мовити:

„Квартира Шевченка...” або „Вас слухають...” щоб абонентові відразу стало зрозуміло, куди він потрапив.

Телефонна розмова складається з таких компонентів:

1) момент встановлення зв'язку; 2) виклад справи; 3) заключні слова, знак, що розмову закінчено.

Початкові фрази в телефонній розмові повинні вказувати не лише на те, що зв'язок між сторонами встановлений: Алло – Я слухаю! Вас слухають, але й визначити ці сторони. Службова особа, знявши трубку, називає прізвище або місце роботи: Учительська. Кафедра. Бухгалтерія. Секретаріат. Той. Хто починає розмову, називає своє прізвище, ім'я по батькові, а також установу чи особу. Від чийого імені він говорить. У відповідь теж називають себе й установу або себе й свою посаду. При цьому сторони вітаються.

Якщо ініціатор розмови не впевнений у правильності набраного номера. Він послуговується формулою: Пробачте, це секретар директора? Пробачте, це Світлана Іванівна? Якщо ви помилились номером, припиніть розмову словами: пробачте. Це помилка. До речі, якщо до вас подзвонили помилково, не треба сердитись і ображати людину на другому кінці міста чи країни.

Якщо хочуть розмовляти не з тим, хто взяв трубку, кажуть:

– Добрий день. Чи можу я попросити до телефону Миколу Петровича?

На це відповідають:

–Добрий день! Одну хвилину, я зараз передаю слухавку.

Або:

–Прошу зачекати.

Або:

–На жаль, Микола Петрович вийшов, буде о третій. Чи можу я йому щось переказати?

Або:

–Є його колега (заступник). Будете розмовляти?

Ось фрази на ознаку особливої ввічливості:

–Чи можна попросити...

–Чи не можна покликати...

–Ви можете покликати...

–Чи не важко попросити...

В офіційному звертанні по телефону неприпустиме: "Мені Петренка" без привітання, "будь ласка" чи "прошу", без посади або імені по батькові.

Існує й низка ввічливих форм відмови:

–Вам не складно буде зателефонувати ще раз?

–На жаль, його нема, ви не змогли б зателефонувати через годину?

Для викладу справи слід добирати короткі фрази, які легше сприймаються на слух. Крім того, слід пам'ятати, що довгі телефонні розмови формують у людей мовну нечіткість, неділовитість фрази. Розмова по телефону не повинна перетворюватись у монолог: викладаючи багатоаспектне питання, слід передавати інформацію частинами, щоб міг включитися співрозмовник.

Ініціатива закінчення розмови належить, звичайно, тому, хто потелефонував, але якщо співрозмовник значно старший за віком або службовим становищем, слід дати можливість закінчити розмову йому. Розмову закінчує старший, але при всій віковій чи службовій відстані між

співрозмовниками вони однаково повинні вживати обов'язкові формули ввічливості: Добрий день! Прошу! Будь ласка! Будьте люб'язні! Пробачте за турботу! Дякую за увагу! До побачення!

Бувають випадки, коли з якихось причин зв'язок під час розмови переривається. Існує правило, за яким і при розмові по службовому телефону й по домашньому знову набирає ініціатор розмови.

Джерело: [102, с.213-214].

Мовні етикетні фрази

Фрази, якими користується посередник при **знайомстві**:

–Я хочу познайомити вас з

–Дозвольте познайомити вас з

–Дозвольте відрекомендувати вам

Без посередника:

–Я хотів би з вами познайомитися.

–Мені хотілося б з вами познайомитися.

–Дозвольте з вами познайомитися.

–Дозвольте відрекомендуватися.

–Дуже приємно. Я радий з вами познайомитися.

–Дуже радий, що знайомство нарешті відбулося.

Вітання

Добрий ранок. Доброго ранку.

Добрий день.

Добрий вечір.

Добридень. Привіт.

Доброго здоров'я. Моє шанування.

Радий вас бачити. Як справи? Здоров'я?

Слава Ісусу Христу! Христос народився! Христос воскрес!

Прощання і побажання:

До побачення. Бувайте здорові.

На все добре. Добраніч. До завтра.

До скорої зустрічі. Прощайте.

Ідть здорові. Щасливої дороги. Хай щастить.

В добру годину. З Богом.

Виходячи ненадовго:

Я не прощаюсь. Ми ще побачимось.

До вечора. До зустрічі. Па-па.

Прохання – подяка:

Прошу вас... . Будьте люб'язні... . Будь ласка... .

Дозвольте... . Мені хотілося би попросити Вас... .

Чи можу я попрохати Вас... .

Вам не важко буде... . чи не могли б Ви... .

Добре, що ми про все домовилися.

Дякую за цінні поради, за нову інформацію.

Дякую, що вислухали мене.

Дякую, що знайшли час зустрітися зі мною.

Категоричне прохання:

Я попросив би вас... .

Прошу. Будьте ласкаві.

Прохання-відмова:

–На жаль, не можу... .

–Мені дуже шкода, але... .

–Шкодую. Що не зміг... .

–З задоволенням би, але... .

–Охоче, але... .

–Мені незручно відмовляти, але... .

–Я радий би дозволити. Але... .

При цьому можна дати **пораду**:

–Дозвольте порадити Вам... .

–Дозвольте дати Вам раду... .

–Я порадив би Вам... .

–Чи можу я дати Вам раду... .

–Може, Вам слід було б... .

Якщо не почули сказаного:

–Пробачте, що Ви сказали?

–Прошу!

–Пробачте, я не почув Ваших останніх слів.

Формули пробачення:

Пробачте! Вибачте! Даруйте

Прости мені! Перепрошую!

Я хочу попросити у вас пробачення (**Формула: Я вибачаюсь!** – помилкова.

Подяка:

- Прийміть мою щирю вдячність... .
- Дозвольте висловити Вам подяку... .
- Дуже вдячний за Вашу турботу... .
- Щиро вдячний і зворушений Вашою увагою...
- Це дуже люб'язно з Вашого боку. Спасибі... .
- Не знаю, як Вам і подякувати...
- Спасибі, Ви дуже люб'язні...
- Дякую. Ви так багато зробили для мене!
- Спасибі. Я Вам так зобов'язаний!
- Як же мені віддячити за Вашу допомогу? Спасибі Вам велике.

Співчуття:

- Прийміть моє найщиріше співчуття:
- Дозвольте висловити Вам...
- Прошу прийняти мої найщиріші...
- Я хотів би висловити Вам...
- Я розумію Ваше горе.
- Я сумую разом з Вами.

Комплімент:

- З тобою так цікаво розмовляти!
- Ти сьогодні так чудово виступив!
- Приємно бачити, як Ви посвіжішали, відпочили...
- Дякую за комплімент. Це Вам тільки так здається.
- Спасибі, Ви явно перебільшуєте!
- Я радий це чути.
- Мені приємно почути це від вас.
- Я саме можу сказати про Вас.

Джерела: [102, с.220-222; 74; с.302-302; 76, с.56-58].

Конспект уроку української мови у 3 класі (урок зв'язного мовлення) «Слово чемне кожному приємне»

Очікувані результати: після цього уроку учні зможуть:

- поглибити свої знання про етикет;
- уживати якнайбільше слів увічливості;
- завжди поважати сказане слово;
- учити правила мовленнєвої поведінки;
- засвоювати форми мовного етикету;
- вивчати національний мовний етикет.

Обладнання: підготовлена до уроку дошка, крейда, таблиці-загадки "Форми мовного етикету", "Закінчи речення"; праці Ольги Корніяки "Мистецтво гречності", „ Іржі Томана "Мистецтво говорити", Е.Я. Палихатої "Культура діалогічного мовлення"; 3 маркери і 3 великі аркуші паперу; таблиця-загадка "Аспекти ввічливості".

Хід уроку:

I. Мотивація навчальної діяльності із використанням технології "Мозковий штурм" і методом бесіди.

Що ти порадив би для салону "Світ ввічливості"?

Запишіть усе на дошці. Для чого все це нам?

Перевірка виконання домашнього завдання.

II. Оголошення, представлення теми та очікуваних навчальних результатів.

Отож сьогодні знову говоритимемо про мовний етикет, тільки докладніше, задумаємось ще над декількома аспектами ввічливості.

Як доповнити сказане в епіграфі "Слово чемне кожному приємне"?

Після цього уроку ви зможете:

- уживати якнайбільше слів увічливості;
- завжди поважати сказане слово; учити правила мовної поведінки;
- засвоювати форми мовного етикету;
- вивчати національний мовний етикет;
- задумуватися над проявами ввічливості у повсякденному житті.

III. Надання необхідної інформації.

Салон "Світ ввічливості" необхідно поповнити новими словами, правилами.

Робота в групах із використання стратегії "Взаємні запитання", таблиць-загадок "Форми мовного етикету". Завдання - закінчити речення (відповіді-речення на окремих картках для кожної групи).

Словник уроку: етикет, мовний етикет, форми мовного етикету, аспекти ввічливості.

Запам'ятай форми мовного етикету:

1. Звертання і привертання уваги.
2. Привітання.
3. Знайомство.
4. Запрошення.
5. Прохання, порада, пропозиція.
6. Згода, відмова на прохання чи запрошення.
7. Вибачення.
8. Скарга.
9. Втіха (розрада).
10. Комплімент.
11. Несхвалення, докір.
12. Поздоровлення й побажання.
13. Вдячність.
14. Прощання.
15. Віншування.
16. Благословення.

По цьому пропонуємо завдання "Закінчення речення..."

Аспекти ввічливості:

1. Конкретність - ... (сухувата і холодна ввічливість)
2. Шанобливість і поштивість - ... (це ввічливість, яка підкреслює повагу до людини).
3. Люб'язність - ... (прагнення бути приємним і корисним).
4. Делікатність - ... (ввічливість у поєднанні з особливою м'якістю і тонким розумінням внутрішнього стану та настрою інших людей).

IV. Інтерактивна вправа проводиться із застосуванням технологій "Коло ідей".

Завдання для 3-х груп: вивчаємо, повторюємо, записуємо, добираємо, пропонуємо у «Салон ввічливості».

1 група.

Дібрати і записати у словники ввічливості слова, словосполучення до таких різновидів мовного етикету:

- звертання і привертання уваги;
- знайомства;
- запрошення;
- привітання;
- прохання, поради, пропозиції.

Побудувати діалог на тему "Як досягти успіхів у житті?", використавши один із фразеологізмів (волосся дибом стає, як рак свисне, зарубати собі на носі) і висловлювання звертання і привертання уваги, знайомства, запрошення, прохання).

2 група.

Збагатити словами ввічливості такі різновиди мовного етикету:

- а) згоду й незгоду з думкою співрозмовника;
- б) вибачення;
- в) скаргу;
- г) втіху (розраду);
- д) комплімент.

Побудувати діалог на тему: "Чому треба бути ввічливим?" (Торкнутися питання етикету спілкування у школі, на вулиці, у громадських місцях, висловлювання, привітання, прощання, звертання, вибачення, прохання).

У «Салон ввічливості» готуємо словничок люб'язності і делікатності (на великих аркушах паперу) і поради щодо спілкування.

3 група.

Збагатити словами ввічливості такі різновиди мовного етикету:

- а) несхвалення, докір;
- б) поздоровлення й побажання;
- в) вдячність;
- г) прощання;
- д) віншування;
- е) благословення.

Побудувати діалог на тему "Гострий на язик завжди ввічливий і вихований?" (Торкнутись етикету спілкування у гостях, висловлювання поздоровлення, вдячності, прощання, віншування, благословення).

У «Салон ввічливості» готуємо словничок коректності і поради щодо спілкування.

Коло ідей" - добір у «Салон ввічливості» найбільше вдалих порад.

Поради щодо спілкування.

1. Посмішка нічого не коштує, але багато дає.
 2. Ім'я людини - найсолодший для неї звук будь-якою мовою.
 3. Якщо ваша думка хибна, визнайте це швидко й рішуче.
 4. Ніколи прямо не вказуйте на чужі помилки.
 5. Не чіпляйтеся до співрозмовника.
 6. Будьте уважні один до одного.
 7. Слово "я" при спілкуванні вимовляйте тихо.
 8. Не старайтеся перевиховати свого співрозмовника.
 9. Нехай більшу частину часу говорить ваш співбесідник.
- V. Підбиття підсумків.

Які найбільш відомі вдалі поради беремо у «Салон ввічливості»?
Чому?

Що порадили б ви покупцям у «Салоні ввічливості», пропонуючи їм словники шанобливості та поштивості, люб'язності та делікатності, коректності?

Самооцінювання

Написала(в) акуратно, без помилок (0-7 б.)

Допомагала(в) іншим (0-1 б.)

Узагальнювала(в) думки і просувала(в) роботу групи вперед (0-3 б.)

Швидко і вправно працювала з додатковою літературою (0-1 б.)

VI. Домашнє завдання

До порад, які потрапили у «Салон ввічливості», дібрати відповідні прислів'я і приказки.

Побудувати форми привертання уваги при звертанні.

- а) до знайомих - священика, товариша, учительки, матері, батька;
- б) до незнайомих - однолітка, лікаря, старшого чоловіка, старшої жінки, продавця.

Скласти словничок компліментів знайомим і незнайомим людям.

Джерело: [38].

Фрагмент уроку звязного мовлення у 3 класі «Написання листа»

Метою вивчення теми: «Написання листа про свої справи» є ознайомлення учнів з одним зі зразків ділового мовлення – листом, формування практичних навичок етики мовлення, виховання почуття товариськості, відчуття такту.

Вчитель повідомляє тему уроку, на дошці записує слова: лист, конверт, поштова скринька, поштове відділення, до запитання, листоноша, адреса, адресувати, адресат, автор листа. Учні вчаться правильно вимовляти і записувати ці слова.

У підручнику подані зразки листів дітей. Один лист онука до бабусі, а інший подруги до подруги. Учням необхідно порівняти ці два листи. З допомогою вчителя знайти відмінне і спільне. Ми пропонуємо такий порядок роботи над листом:

- читання листа;
- бесіда щодо його змісту оформлення;
- практичне засвоєння звертань («Так звертайся» з підручника);
- самостійна робота за поданим зразком.

Виконання вправи 121 буде відбуватись за таким планом:

- 1) вибір адресата;
- 2) обдумування змісту листа;
- 3) складання плану листа і запис його на дошці;
- 4) обговорення кожного пункту плану;
- 5) запис тексту листа на дошці і в зошитах.

Для закріплення цієї теми вчитель дає учням написати лист і відіслати його.

Матеріали до бесіди на занятті гуртка «Будьмо ввічливі!»

Мистецтво спілкування

Мистецтво спілкування полягає також і у загальній інтелігентності, освіченості, а звідси - вибору та підтримання теми розмови та правильного тону бесіди. Не слід кричати, тріскотіти, зловживати увагою іншої чемної людини. А інколи ще більшим мистецтвом, ніж мистецтво спілкування, є мистецтво в слушним момент помовчати.

Коли ви розмовляєте з ким-небудь у товаристві, важливо зосередитися на темі розмови, взяти в ній участь, підтримати її і внести в неї якийсь цікавий момент, щоб ви, як співрозмовник, запам'яталися іншим. Це буде свого роду "зеленим світлом" для подальшого підтримання стосунків з цими людьми. Розмова повинна бути ненав'язливою, невимушеною. Розповідаючи якісь жарти чи історії, подумайте, чи не скривдять вони когось з ваших співрозмовників прямим чи непрямим чином.

Негарним тоном вважається не відповідати на питання, поставлені Вам. Це допускається лише в тому випадку, коли питання, на вашу думку, було некоректним чи недоречним. В такому разі слід залишити його без уваги і постаратися перевести розмову в інше русло.

Коли у розмові висловлюються різні точки зору чи погляди, слід дослухатися і взяти участь в розмові, коли ви твердо знаєте, про що говорите. Відстоювати свою точку зору, не будучи повністю впевненим в правильності думки, виглядає немудро.

У спілкуванні не слід допускати суперечок, у яких вже, як правило, ніхто не перемагає і які відбуваються просто заради суперечки. В цьому разі співрозмовники вже зовсім не чують і не хочуть чути одне одного, дозволяють собі різкі висловлювання, вияви зневаги, що є недопустимим для вихованих людей не лише в часі посту.

Не слід бути у розмові нав'язливим, а дотримуватися принципу по черговості висловлювання. Не слід перебивати співрозмовника, а почекайте, коли він закінчить думку і ви зможете донести до нього свою точку зору.

Якщо ви погано почули звертання до себе, то слід перепитати, а не старатися відповісти будь-що. Бо це може бути розцінено, як ваша неухважність або й зневага до іншого. Старайтеся висловлюватися повними фразами, а не уривками з одного чи кількох коротких слів.

Якщо в процесі розмови до вас приєднується ще хтось, то слід йому коротко пояснити, про що саме велась мова. Якщо це його зовсім не стосується, то можна сказати, що тема була приватна, сімейна, тощо. Але чужа людина, яка бажає приєднатися до розмови, насамперед переконається, чи доречним буде її участь в цій розмові.

Правила для мовця

1. Доброзичливе ставлення до співрозмовника, повага до адресата.
2. Необхідно виявляти доречну у певній ситуації ввічливість (враховувати стать, вік, службовий чи суспільний статус тощо). Потрібно знімати надмірну категоричність.
3. Мовцеві не рекомендується ставити в центр уваги своє "я", нав'язувати свої думки й оцінку подій.
4. Необхідним для мовця є відокремлення власного "я" слухача у центр уваги.
5. Мовцеві треба вміти вибирати тему для розмови, доречну в кожній ситуації, яка є цікавою, зрозумілою партнерові.
6. Мовець повинен стежити за логікою розгортання тексту, за тим, щоб висновки не суперечили задуму бесіди.
7. Мовець повинен пам'ятати, що межа смислового сприйняття і концентрації уваги у слухача – обмежені.
8. Мовцеві необхідно постійно відбирати мовні засоби відповідно до вибраної тональності тексту, орієнтуючись не тільки на адресата, але й на ситуацію спілкування загалом, на офіційність або неофіційність ситуації.

9. Мовець повинен пам'ятати, що в усному контактному безпосередньому спілкуванні слухач не тільки чує, але й бачить його, отже, сприймає жести, міміку, пози, загальну манеру триматися при розмові й культуру поведінки.

Правила для слухача:

1. Необхідно перервати всі справи й уважно вислухати мовця.
2. Слухаючи, необхідно доброзичливо, з повагою і терпляче ставитися до мовця, бути тактовним.
3. Намагатися не перебивати мовця, не вставляти недоречних зауважень, не переводити власне слухання у говоріння.
4. Слухаючи, треба перевести в центр уваги мовця та його інтереси.
5. Необхідно вміти вчасно оцінити мовлення співрозмовника, погодитися чи не погодитися з ним, відповісти на питання.
6. Необхідно перервати всі справи й уважно вислухати мовця.
7. Слухаючи, необхідно доброзичливо, з повагою і терпляче ставитися до мовця, бути тактовним.
8. Намагатися не перебивати мовця, не вставляти недоречних зауважень, не переводити власне слухання у говоріння.
9. Слухаючи, треба перевести в центр уваги мовця та його інтереси.
10. Необхідно вміти вчасно оцінити мовлення співрозмовника, погодитися чи не погодитися з ним, відповісти на питання.

Джерела: [3, с.32-45; 76, с.70-79].

Лисичка і Журавель

Лисичка з Журавлем у велику приязнь зайшли, навіть десь покумалися. От Лисичка і кличе Журавля до себе в гості.

— Приходи, кумцю! Приходи, любочку! Чим хата багата, тим і погощу.

Іде Журавель на прошений обід, а Лисичка наварила кашки з молочком, розмазала тонесенько по тарілці та й поставила перед кумом.

— Живися, кумочку, не погордуй! Сама варила.

Журавель стук-стук дзьобом — нічого не спіймав.

А Лисичка тим часом лиже та й лиже кашку, аж поки сама всеї не з'їла. А коли кашки не стало, вона й мовить:

— Вибачай кумочку, більше не маю вас чим гостити.

— Спасибі й за те, — пісним голосом промовив Журавель. — А ти б, кумонько, до мене завтра в гості прийшла!

— Добре, кумочку, прийду, чому не прийти, — мовить Лисичка.

На другий день приходить Лисичка, а Журавель наварив м'яса, бурячків, фасольки, картопельки, покраяв усе те на дрібні шматочки, зложив у високе горнятко з вузькою шийкою та й поставив на столі перед Лисичкою.

— Живися, кумонько! Не погордуй, люба моя, — припрошує Журавель.

Нюхає Лисичка — добра страва! Встромляє голову до горнятка — не йде голова! Пробиє лапою — годі витягнути. Крутиться Лисичка, заскакує відти й відти довкола горнятка — нічого не порадить. А Журавель не дармує. Дзьоб-дзьоб у горнятко та й їсть собі шматочок за шматочком, поки всього не виїв.

— Вибачайте, кумонько, — мовить, випорожнивши горнятко, — чим хата багата, тим і рада, а більше на сей раз нічого не розстарав.

Розсердилася Лисичка, навіть не подякувала за гостину. Вона, бачите, думала, що на цілий тиждень наїсться, а тут прийшлося додому йти, облизня спіймавши. Відтоді й зареклася Лисичка з журавлями приязнь водити.

Джерело: [68].

**Показники і критерії рівня формування мовленнєвого етикету
молодших школярів**

№	Показники	Рівні	Характеристика рівня
1	<p>Ступінь сформованості арсенал у знань у галузі мовленнєвого етикету</p>	Високий	<p>Достатньо добре розуміє значення етикетно-мовних формул, їх функції в мові. Обсяг знань у галузі мовленнєвого етикету дає змогу школярам спонтанно вести розмову на знайомі теми, дотримуючись норм етикетної мовної культури.</p>
		Середній	Припуск ається

			<p>незначних мовленнєвих помилок. Володіє достатнім запасом етикетно-мовленнєвих засобів, щоб адекватно їх використовувати в розмові на знайомій темі.</p>
		Низький	<p>Розуміє типові етикетні мовні формули, які застосовуються у стандартних ситуаціях, можуть за зразком створити діалог у ситуації, яка</p>

			<p>передбач ає використ ання мовленн євих етикетни х формул. Припуск ається мовленн євих помилок.</p>
--	--	--	---

Продовження таблиці 2.1

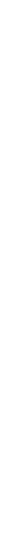
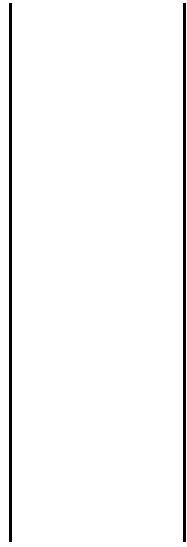
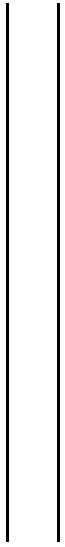
2	<p>Уміння Орієнтуватися цілях, завданнях, засобах, умовах спілкування, вибирати адекватні етикетні мовні засоби для успішного</p>	<p>Високий</p>	<p>Проявляє ініціативу у спілкуванні, може правильно дібрати етикетні засоби в мові, щоб підтримати розмову, не образити співрозмовника. Володіє культурою спілкування.</p>
---	---	----------------	---

	розв'язання комунікативних завдань.		
		Середній	Може правильно добирати етикетно-Мовні засоби мови, щоб підтримувати розмову, завершити її, не ображаючи співрозмовника. Набір етикетних мовних засобів недостатньо різноманітний, но уможливорює добирати відповідний до ситуації засіб мовленнєвого етикету, найбільш адекватну і правильну етикетну формулу. Трапляються порушення (незначні) норм сучасної української літературної мови.
		Низький	Набір етикетних засобів, яким володіє учень, небагатий, тому добір найбільш адекватних засобів для розв'язання комунікативних ситуацій призводить до пауз, утруднень у мовленні. Порушує норми сучасної української літературної мови.

Продовження таблиці 2.1

3	Уміння	Високий	Здатний проаналізувати знайомі етикетно-мовні ситуації, оцінити мовну
---	--------	---------	---

	інтерпретувати інформацію етикетного характеру		поведінку співрозмовників, знайти порушення мовленнєвого етикету.
		Середній	<p>Легко знаходить у текстах етикетно-Мовні засоби і визначає типи мовної ситуації, у якій вони застосовуються.</p> <p>Володіє основними мовно-етикетними засобами</p>
		Низький	<p>Розуміє етикетно-мовні формули у ситуаціях вітання і знайомства, прощання, побажання, привітання тощо, а також може інтерпретувати їх використання в конкретних ситуаціях.</p>

	<p>4 Уміння рефлексувати власне мовлення</p>	<p>Високий</p>	<p>Демонструє достатньо високий рівень контролю своєї мовленнєвої поведінки, ввічливий у розмові, майже не припускається мовленнєвих помилок, які можуть призвести до культурного нерозуміння, може проаналізувати і коректувати свої мовленнєві дії, але при цьому спостерігається деяка непевність в деяких мовленнєвих діях.</p>
		<p>Середній</p>	<p>Свідомо проявляє ввічливість у спілкуванні. Усвідомлює неправильну мовленнєву поведінку, може проаналізувати власне мовлення з позицій дотримання мовленнєвого етикету, здатний коректувати його, однак ще мають місце помилки в деяких мовленнєвих діях.</p>

Найчастіше демонструє здатність адекватної оцінки власних висловлювань.

Припускається помилок в мовленнєвій поведінці, не усвідомлюючи цього, не здатний до адекватної оцінки свого і чужого мовлення.

Додаток Л

Таблиця 2.5

Календарно-тематичне планування діяльності гуртка «Будьмо ввічливими!»

№	Тема	Кількість годин	Зміст
---	------	--------------------	-------

п/п			
1	Моя мова – мій друг.	2	<p>Що таке мова? Види спілкування. Особливості вживання невербальних засобів мови. употреблення Слова-паразити, жаргонізми, суржик, сленг.</p>
2	Телефонна розмова.	3	<p>Діалог і його складники; учасники і ситуації спілкування.</p> <p>Діалог як основний з видів Спілкування. Полілог. Основні правила ведення телефонної розмови. Розігрування мовленнєвих ситуацій по телефону.</p>

3	Магія слова.	3	<p>Запрошення і як на нього відповісти. Запрошення письмове та усне. Привітання. Конкурс на найкраще запрошення на День народження. Етикетні формули запрошення та привітання.</p>
4	<p>Будьмо ввічливі. Український мовленнєвий етикет. Галицький мовленнєвий етикет</p>	4	<p>Види етикету. Український мовленнєвий етикет. Українські етикетні мовленнєві формули.</p>

5	Заговори до мене – і я скажу, хто ти.	2	Мова – обличчя людини. Поняття мовно ввічливої людини. Гречність і шляхетність у мовленні. Написання смс повідомлень. Формули спілкування .
6	Заговори, щоб я тебе побачив.	3	Конкурс читців.
7	Етикет і толерантність.	2	Етикет різних націй і народів світу. Мовленнєвий етикет у провідних країнах світу. Гра-подорож «Навколо світу з етикетом».
8	Не сваритися і не ображати один одного – золоте правило справжньої дружби.	3	Суперечка як процес спілкування. Дотримання правил ведення суперечки.

Мисте
цтво
говор
ити
компл
іменти

.

9	Діти і дорослі.	2	Моральні норми поведінки з дорослими (форми спілкування), Уміння втрутитися в розмову з дорослими. Формули вибачення.
10	Комплімент – це мистецтво.	1	Комплімент як особлива форма похвали, захоплення зовнішнім виглядом людини, її успіхом, манерами, поведінкою, мовленням тощо.
11	На уроці і на перерві.	1	Ділова і розмовна мова. Ти і твій співрозмовник.
12	Я так думаю.	1	Слова і вирази згоди, незгоди, часткової згоди.
13	Золоті слова ввічливості.	2	Основні етикетні мовні формули. Створення діалогів, проведення дидактичних ігор, інсценування уривків з казок, де актуалізовано золоті слова

			ввічливості.
14	Помирися – і більше не сварися.	1	Конфлікти і шляхи їх розв'язання. Суть вибачення. Толерантність.
15	Моя родина. Моє ім'я.	1	Родинні стосунки, форми звертань, імена родичів, етимологія прізвищ та імен. Складання привітальної промови мамі, татові, бабусі, дідусеві, сестрі, братові.
16	Підсумкове заняття «Я вихована людина».	1	Дискусія «Людина і мовленнєвий етикет».

Навчальне видання

Галина Білавич

Вікторія Вацеба

Як формувати мовленнєвий етикет молодших школярів?

Навчально-методичний посібник

Білавич Г., Вацеба В. Як формувати мовленнєвий етикет молодших школярів?

Навчальний посібник. Івано-Франківськ, 2020. 160 с.

В авторській редакції